

Lund universitet

Historiska institutionen

HIS S33

Seminarieledare: Klas-Göran Karlsson

Handledare: Lars Edgren

Datum: 4 juni klockan 14:15, sal 3

Frihetens makt och makten över friheten

*En studie av makt i Sverige under perioden
1809-1870*

Olof Risberg

Abstract

The purpose of this essay is to study how the state governs the population in Sweden 1809-1870. The period from the “revolutionary” government of 1810 to the 1870's is a period of change in Sweden, when old feudal institutions are put under great pressure from economic and social change. The state changes, its relation to the local society changes, and new methods of power and politics are formed. The ambition of this essay is to present perspectives on this development. The method takes the form of a journey from an abstract level of theories and models to the concrete empiricism and then back to a more general abstract level. After a theoretical presentation, the study turns to the empirical part, mainly contemporary law, before returning to the abstract level to discuss the result.

Antonio Gramsci and Michel Foucault are the two great theorists of this essay. They have both studied power, and different ways to exercise it. Gramsci and Foucault agree that there are alternatives to the hard, dominating power often exercised by the state. There are also a “softer” power, which act through ideology and the control of information. Gramsci calls this power the hegemonic or “leading” power. This method of power is connected to the civil society.

An important political process during the studied period is the expansion of social politics, in particular the care of the poor and the public schooling (folkskolan). Through these processes we are able to study the relationship between the state and the communes, the relationship between the public and private spheres, and in the long run, the relation between the state and the population. From the study of the laws, several methods of power are identified. An important way for the state to use its power is the “rule of freedom”. The state creates a political area of freedom, where the commune, population or association can act according to its own free will. However, the borders of this freedom is always guarded by the state, and there is no freedom without power. During it's period of change, the state tries to push political activities from it's own responsibility (and budget) into other spheres of society. Communes and associations are excellent examples. These spheres are not governed directly by the state, but through “the rule of freedom” and the hegemony. Government through direct restrictions is replaced by a system of control and information.

Ultimately, this thesis is an attempt to write a synthesis of Gramsci and Foucault. Several of Foucault's perspectives are integrated with Gramsci's theories. I think this synthesis can help us to understand society and history.

Innehållsförteckning

11 maj 1847,.....	5
Borgarståndet.....	5
1. Inledning.....	7
1.1 Undersökningens ramar.....	8
1.2 Syfte och frågeställningar.....	10
1.3 Disposition	11
1.4 Metodologiska reflexioner	12
2. Teori.....	14
2.1 Makt och vetande.....	14
2.2 Samhällets sfärer.....	15
2.3 Foucault.....	17
Foucault och makten	18
Disciplin och befolkning.....	19
Staten och makten.....	20
2.4 Antonio Gramsci.....	22
Hegemoni och dominans	23
Stat och civilsamhälle.....	24
2.5 Maktens tre ansikten	26
2.6 Sammanfattning.....	27
3. Bakgrund.....	28
3.1 Allt fast förflyktigas.....	28
3.2 Lagstiftningen i kontext.....	31
4. Lagen.....	33
4.1 1805: Stockholm.....	33
4.2 1811: Den allmänna fattigvården gör entré.....	34
4.3 1812: Tillbaka till Stockholm	35
4.4 1817: Sockenstämmor och kyrkoråd.....	36
4.5 1828: Mer om sockenstämma och kyrkoråd.....	38
4.6 1842: Folkskolan.....	39
4.7 1843: Staten och socknarna.....	43
4.8 1847: Fattigvården	45
Folkskola och fattigvård som biopolitik.....	47
4.9 1853: Om fattigvården	49
4.10 1862: Staten och kommunerna	50
Om kommunfullmäktige och kommundnämnd.....	51
4.11 1871: Kommun och fattigvård.....	53
Fattigvård- och kontroll.....	55
Finansiering.....	57
Överklagan.....	58

4.12	Stat och kommun: en ideologisk studie	59
4.13	Den kommunala friheten.....	61
4.14	Delsammanfattning	63
5.	Associationerna.....	64
5.1	Mellan det privata och offentliga.....	64
5.2	Undervisning	67
5.3	Bildningscirkelarna.....	68
5.4	Den uppsökande fattigvården.....	69
5.5	Delsammanfattning.....	71
6.	Tillbaka till teorin	73
6.1	Från det konkreta till det abstrakta.....	73
	Kontroll.....	77
	Den ständigt närvarande makten	79
	Det liberala styrets rationalitet.....	82
6.2	Slutsatser.....	84
6.3	Vidare forskning	86
7.	Referenser.....	88
	Författningar	88
	Riksdagstryck.....	89
	Övrigt	89
	Litteratur.....	90

11 maj 1847,

Borgarståndet

11 maj 1847 uppstår debatt i borgarståndet. Frågan som blottar skilda åsikter är agan av tjänstefolk, i vilken mån den behövs och huruvida den överhuvudtaget ska vara laglig. Den ena sidan, de för ett avskaffande, framhäver att vi lever i en mer civiliserad tid och att vi har blivit ett mer jämlikt folk. Husaga ses som en föråldrad metod, som inte är värdig vår grad av civilisation. Vi bör snarare ”anskaffa ett mera förtroligt förhållande” mellan tjänstefolk och husbönder än tillåta relationer som präglas av våld. Herr Schartau slår fast att

Författningen om husaga är numera föråldrad. Den kunde möjligen vara tjänlig för 100 år sedan, då tiden gjorde skarpare skillnad mellan folkklasserna, och då herre och tjänare knappast kunde betrakta varandra såsom likar. Nu är förhållandet annorlunda.¹

Bland de som förespråkar lagens avskaffande kan vi utläsa en oro för att det som förr var en faderlig harmoni, nu istället missbrukas och blir alltför strängt. Oron för att husagan skall missbrukas är stor.

Ofta hör man, att husbönder missbruka deras rätt, att aga tjänstehjon, och det är anledning befara att de klagomål, som ej sällan förspörjas över tjänares oduglighet och okynne, nu för tiden, just härleda sig från husböndernas olämpliga, mindre mänskliga, mindre humana sätt att behandla tjänstefolket.²

Herr Schartau gör ytterligare ett relevant påpekande: husagan äger ofta rum mellan fyra ögon. De juridiska garantier från statens sida som ska se till att husagan ”hålls inom rimliga ramar” tränger inte in i husbondens sfär. Det finns en ambition att sträva mot *ett* homogent samhälle, och en tidigare samexistens mellan olika enskilda sfärer sätts under press.

¹ Borgarståndets protokoll, 11 maj 1847, band 3, sida 141f

² Ibid.

Majoriteten som hör av sig i debatten är för lagens avskaffande, men det finns också de som likt herrarna Fagerberg och Sjöqvist engagerat försvarar rätten till husaga. Herr Fagerberg framhåller husagan som disciplinerande metod, ”för förbrytelser av mindre svår art”. Eftersom tjänstefolkets kontrakt gäller ett år, måste det finnas metoder att uppfostra tjänstefolket under denna period. Slutsatsen blir att kontraktens giltighetstid måste förkortas, om husagan skall avskaffas. Herr Sjöqvist ser det som en ädel men svår plikt att uppfostra tjänstefolket via aga. I hans resonemang är det husbondens plikt att skapa goda medborgare, snarare än statens eller samhällets.³

Efter debatten röstas förslaget till förbud ner. Det ska dröja till 1858 innan rätten att aga tjänstefolk inskränks i Sverige. Precis som statsomvälvningen 1809 inte innebar att det gamla samhället försvann i ett slag, kan inte de gamla relationerna försvinna från en dag till en annan. Dock är både riksdagen 1810 och debatten 1847 tecken på vad som komma skall, tecken på motsättningar i tiden. De som 1847 är för ett avskaffande av lagen har i förlängningen tidsandan med sig. Den andra sidan av denna tidsanda syns på andra sätt: när det gamla verkar falla sönder i atomer vet ingen vad som kommer att följa på det. Det som är intressant här är vad som debatteras – och vad som inte gör det. När borgarståndets politiska representanter debatterar former för relationen mellan husbönder och tjänstefolk står vissa fakta orubbat fast, medan andra orsakar hårda meningsskiljaktigheter. Relationen mellan husbonden och tjänstefolket är en självklarhet, en hierarki som bara kan bestå. Frågan är hur relationen i denna hierarki ska se ut – ska den grunda sig på våld, eller är detta en föråldrad metod? Frågan här är vilken handling som ska upprätthålla relationen. De som debatterar för lagens avskaffande vill att relationen mellan husbonden och tjänstefolket ska få ett inslag av human jämlikhet, relationen ska bli mer präglad av förtroende och jämlikhet än korrektion genom våld. Hierarkin skulle bestå, och debatteras överhuvudtaget inte – men systemet för att upprätthålla den ifrågasätts.

³ Borgarståndets protokoll, 11 maj 1847, band 3, sida 141f

1. Inledning

Händelserna i Sverige 1809 har kallats för en ”omvälvning”. Kungen avsätts och en ny författning skrivs. Det handlar knappast om en revolution, men den nya författningen förändrar maktbalansen i samhället. 1809 är startskottet för en period av statlig omformning. Kungen förlorar makt, men den gamla ständsriksdagen består.⁴ Förändring blandas med kontinuitet, gamla institutioner består, men förändringar tränger sig på. Under hela perioden 1809-1870 är det mycket som söker en fast form. Statens relation till sina undersåtar (eller ska vi tala om medborgare?) förändras. Mycket som var självklart i ett samhälle präglad av feodala relationer ifrågasätts. Gränsen mellan vad som är privat och offentligt är oklar, och statens makt över både kommuner och privata bolag är oformad. Periodvis sköts flera centrala verksamheter delvis av associationer, sällskap som pendlar över gränsen mellan privat och offentligt. Vid 1870-talets ingång har dock staten fått en fastare form, och relationerna tar allt fastare former. Kapitalismen har då ersatt den tidigare ekonomin, och industrin märks allt mer.⁵ Min undersökning kommer att ägnas perioden präglad av omformning 1809-1870-talet.

Det finns de som beskriver 1800-talet som en period av emancipation. Skrålagstiftningen försvinner, ständsriksdagen avskaffas, gamla ekonomiska tvång vittrar bort. Kvinnors rättigheter, urbaniseringen och den religiösa situationen har även de beskrivits som historier om emancipation. Detta perspektiv visar sig i Torkel Janssons forskning om 1800-talets associationer, medan samma tanke kritiseras av Lars Magnusson. Magnusson behandlar den svenska ekonomins utveckling, och kritiserar tesen att 1800-talet innebär en ekonomisk emancipation. Ekonomin avregleras inte när kapitalismen ersätter feodalismen, säger Magnusson. Den omregleras. Läget i ekonomin påminner om debatten i borgarståndet, som vi precis tog del av. De gamla hierarkierna består, men ändrar *metod* och *yttring*. Gamla restriktioner och styrmetoder ifrågasätts och försvinner, men nya tar deras ställe. Denna uppsats tar sin början i en enkel frågeställning: gäller inte samma sak för politiken, för det organiserade utövandet av makt? Gamla tvångsrelationer försvinner, men följs inte av ett magiskt lyckorike i en frihet utan restriktioner. Maktutövningen byter metod. Precis som staten snarast blir *mer* aktiv i ekonomin i och med kapitalismens och ”den fria marknadens” intåg så blir den centrala makten snarare allt mer inträngande och total, detta trots att vi ser tecken på frigörelse. Detta är maktens paradox under vår period. Men hur kan det ha gått till?

4 Gustafsson, Harald, *Nordens historia*, 2007, sida 168

5 Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer*, 1985, sida 18

1.1 Undersökningens ramar

Syftet med denna undersökning är något så övergripande som att studera makten under cirka sextio år under 1800-talet. För att detta överhuvudtaget ska vara möjligt behövs ordentliga begränsningar och operationaliseringar. Det geografiska området är givet, och avgränsningen i tid har redan nämnts. Den intressanta perioden är från 1809 fram till 1870-talet. Tid och rum är därmed avklarat. Återstår då en inriktning för att undersöka makt. Vi behöver fästa det flyktiga begreppet *makt* till konkreta punkter som går att knyta till historiska företeelser, och på så vis göra det möjligt att undersöka. Denna operationalisering kommer att påverka vad vi ser, och vara avgörande för resultaten.

Undersökningen präglas av ett perspektiv av att sätta det centrala i relation till det lokala. Av detta följer den första tesen, det första vi kommer undersöka. För att förstå makten under 1800-talet måste vi studera den centrala maktens relation till det lokala. I konkreta termer betyder detta att vi ska studera statens relation till socknar och kommuner, men i förlängningen också till befolkningen i sig. Detta kommer att göras genom att studera den lagstiftning som sker 1809 till 1870-tal, som berör relationen stat–kommun, och behandlar vissa centrala verksamheter.

Ett tecken på hur allting är satt i förändring i vår period är det allmännas relation till det privata. Detta utgör en andra tes, en andra metod för att undersöka *makt*. Gränsen mellan privat och offentligt är inte vad vi idag förväntar oss, och mer relevant så verkar även samtiden ha haft svårt att tydligt se var den gick. Både stat och civilsamhälle formas om. Samtidigt som det gamla samhället lever kvar, tränger det nya på, och i dissonansen mellan olika sätt att organisera mänsklig samvaro kan vi studera hur dessa kategorier konstrueras.⁶ Uppsatsen kommer studera gränsen mellan det offentliga och det privata.

För att göra undersökningen ytterligare lite mer konkret, och zooma in ytterligare en historisk abstraktionsnivå, har jag valt ut två verksamheter. Dessa kommer att användas för att studera hur relationen stat–kommun och privat–offentligt tar form, och vilka metoder som präglar den. De två verksamheterna är fattigvård och skola. Dessa har valts för att de idag är mycket centrala i allmän politik, inte nödvändigtvis i statlig regi, men likväl i den allmänna politiken. Under vår period är de

⁶ Inspirerat av Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten*, 1997

dessutom föremål för omfattande lagstiftning, vilket visar att de var relevanta redan då. De båda verksamheterna expanderar, kodifieras och får ett allt större ansvar. Undervisning och fattigvård är viktiga delar i statens relation till sin befolkning.

Slutligen behöver vi göra ett par avgörande definitioner. Stat och civilsamhälle är två begrepp som kommer att förekomma genom hela undersökningen, och som vi behöver fylla med mening för att kunna använda. Med staten menar jag ”den samhällseliga instans, som inom ett geografiskt territorium gör anspråk på rätten till överordnad maktutövning”. Denna instans utövar sedan sina befogenheter genom fasta institutioner, och den viktigaste målsättningen är att upprätthålla samhällets stabilitet. Detta är den definition som Martin Melkersson använder i sin undersökning av synen på staten från 1600-talet till 1800-talet.⁷ Den är influerad av Max Webers tes om våldsmonopol, *den ultimata makten*, och har även drag från marxistisk teoribildning, med tanke på betoningen på konflikter inom samhället. Samhället blir i detta sammanhang en större instans, som innefattar hela den samlade organiserade mänskliga samlevnaden.⁸ Samhället är den övergripande enhet, som innehåller både staten och civilsamhället. Denna term är alltså större än staten. Civilsamhället å sin sida utgörs av organiserat samhällseligt liv, som inte är statligt. Under vår period finns där lokalsamhället, familjen, de gamla skråna, och de associationer som ibland övergår i folkrörelser efter vår periods slut. Civilsamhället innehåller olika former av gemenskaper. Tillsammans utgör staten och civilsamhället samhällshelheten. Här ser vi också hur begreppen stat och civilsamhälle hänger samman med ett annat begreppspar – offentligt och privat. Ytterligare en anledning att välja en dessa definitioner av staten, civilsamhället och samhället är att den passar bra in på de två teoretikerna som kommer att dominera uppsatsen, Michel Foucault och Antonio Gramsci. Båda dessa teoretiker arbetar med frågor som är relaterade till vetande, ideologi och makt. Dessa två tänkare har dessutom båda arbetat med en uppdelning i stat och samhälle, utifrån sina olika perspektiv och sina olika metoder. Perioden kommer att studeras genom dessa tänkares perspektiv, och undersökningen kommer att användas för att säga något ytterligare om deras respektive teoribildningar.

Synen på maktens egenskaper återkommer vi till i den teoretiska avdelningen. Här ska vi nöja oss med att ställa en övergripande fråga, som kommer att finnas närvarande i hela undersökningen: hur arbetar den statliga makten i 1800-talets Sverige?

7 Melkersson, sida 15f

8 Ibid.

1.2 Syfte och frågeställningar

Det övergripande syftet med denna undersökning är att beskriva hur den centrala makten i Sverige utvecklas under perioden från 1809 till 1870-talet. I föregående diskussioner har beskrivits hur detta har operationaliserats till ett par konkreta punkter. Relationen offentligt-privat och centralt-lokalt är två metoder att undersöka hur den centrala makten, staten, styr sina undersåtar.

Syfte

Syftet med denna undersökning är att genom Antonio Gramsci och Michel Foucault teoretiskt diskutera och beskriva maktutövningen 1809-1870. På så vis studeras också dessa två tänkare.

Frågeställningar

Hur styrs och omformas utbildningsväsendet under perioden 1809-1870?

Hur styrs och omformas vården av fattiga under perioden 1809-1870?

Hur förändras relationen mellan staten och kommunerna under perioden?

I jakten på svar till dessa frågor kommer fokus att ligga på hur makt fungerar, hur staten styr och vilka metoder staten använder för att utöva sin makt.

1.3 Disposition

Denna uppsats är indelad i sex avdelningar, alla med sina egna underavdelningar. Avdelningarna är som följer: **Inledning, Teori, Bakgrund, Lagen, Associationerna** och **Tillbaka till teorin**. Denna text är inte skriven i ett rakt led, från sida ett till slutet, från frågeställning till avslutande resultat. Den är snarare ett resultat av en tankekedja, vars länkar hoppar fram och tillbaka, som kanske snarare bildar ett nät än en egentlig kedja.

I inledningen presenteras uppsatsens ambition och syfte. Här klargörs vad jag ska försöka åstadkomma på dessa sidor. Efter undersökningens inledning följer en beskrivning av de centrala teoretiska perspektiv och grepp som kommer vara närvarande genom hela undersökningen. Här presenteras Gramsci och Foucault, och det ges vissa perspektiv på vad jag kommer att kalla samhällets olika sfärer.

Den tredje avdelningen är en kort historiskt bakgrund, som syftar till att sätta de kommande två avdelningarna i en tydligare historisk kontext. Denna avdelning har både historiska och historiografiska inslag. Vissa perspektiv som presenteras här diskuteras vidare senare i uppsatsen. Efter denna avdelning tar den direkta undersökningen vid. Den första halvan av denna utgörs av en studie av lagstiftningen under vår period. Fokus ligger som redan nämnts på undervisning och fattigvård, med en ständigt närvarande medvetenhet om lokalt-centralt och privat-offentligt. Den andra delen av undersökningen utgörs av en beskrivning av de associationer som spelade viktiga men dock flyktiga roller under omformningsperioden. Här bygger undersökningen på tidigare forskning, vilket för att studien får en annan karaktär.

Slutligen kommer vi då till avslutningen. Här presenteras resultaten av undersökningen, och författaren försöker besvara de frågor som ställts i inledningen. När vi nått detta stadium vet vi förhoppningsvis mer om 1800-talets makt. Här utvecklas resultaten till en vidare diskussion mellan de två stora teoretiska perspektiven, Foucaults och Gramscis. Denna diskussion kan förhoppningsvis göra resultaten intressanta även för den som inte fokuserar på 1800-tal eller statlig omformning.

1.4 Metodologiska reflexioner

Vad och varför?

Undersökningens metod är en resa från det abstrakta till det konkreta, för att sedan vända om och återvända till det abstrakta. Denna väg är kantad av definitioner som alla på olika sätt utgör teoretiska ställningstaganden. Dessa motiveras där besluten tas, och de har självklart stort inflytande på hur uppsatsen formas. På högsta möjliga abstraktionsnivå handlar uppsatsen om makt, och olika sätt att analysera den. Relationen mellan Foucault och Gramsci är ständigt närvarande. På flera plan dyker jag genom undersökningen ner från en högre, teoretisk abstraktionsnivå, ner i en specifik period, ner i empirin, för att sedan återvända till en högre nivå för att diskutera resultat och resultatens mer allmänna giltighet.

En viktig del av undersökningens metod är operationaliseringen. Det gäller att gå från abstrakta termer till konkreta, att gå från teoretiska perspektiv till mätbara historiska fakta. Uppsatsen kommer att gå från en teoretisk abstraktionsnivå ner på en konkret empirisk nivå. Vid alla dessa definitioner och operationaliseringar spelar Foucault och Gramsci viktiga roller. I den röda tråd som utgörs av syfte/frågeställningar, och vidare in mot den faktiska undersökningen, går uppsatsen från en vilja att studera makt in på en specifik studie av en specifik period. Samtidigt utkristalliserar sig allt mer specifika termer för att studera makten. Vägen från *makt* går över Foucaults och Gramscis teoretiska kommentarer via relationerna i begreppsparen centralt-lokalt och privat-offentligt. Av detta följer att undersökningen studerar staten kontra kommunerna, och uppdelningen i privat – offentligt. Detta visar sig på en än mer konkret nivå som en studie av författningar och tidigare forskning.

Valet och motiveringen av termer är det som formar hur undersökningen ser ut. Även uppsatsens resultat är självklart en frukt av denna process. Undersökningen innehåller också en process som leder från det generella till allt mer specifika. Om uppsatsen börjar med makt, kommer den i och med att vi närmar oss det specifika ämnet att zooma in allt mer, från ett historiskt örnperspektiv till en specifik närstudie. Under tiden kommer jag att precisera och begränsa undersökningen, välja period och område. Det är här ämnet och tidsperioden tar konkret form. I avslutningen återvänder vi flyktigt till startpunkten – i vilken mån kan det specifika som vi sett göras allmänt?

Ytterligare en konkretisering sker genom valet att fokusera på fattigvård och undervisning. Det är inte möjligt att studera hela statens verksamhet, och det har istället avgränsats till just undervisning och vad vi idag skulle kalla socialpolitik. Detta utgör en praktiskt nödvändig avgränsning, men gör även frågorna tydligare eftersom materialet begränsas. Det blir möjligt att ställa mer konkreta frågor till källorna.

Associationerna är även de en intressant specialisering. De utgör ett säreget och tidstypiskt experiment över begreppsparat privat–offentligt. Associationerna visar att termerna privat och offentligt är historiskt och samhällsligt betingade, och det blir möjligt att studera dem. Det är när ”självklarheter” ifrågasätts som de blir möjliga att studera kritiskt. Det privata och det offentliga är i vår period i omformning, och ur ett modernt perspektiv ser relationen ut att vara på väg från en relation till en helt annan. Under omformningsperioden som följer på 1809 blir allt ifrågasatt, och då också möjligt att undersöka.

Valet av material är en självklar del i denna process. Den statliga författningssamlingen utgör ett träffsäkert arkiv över den statliga maktens explicita ambition angående sin relation till lokalsamhällena som sin befolkning. Relevanta författningar kommer att utsättas för en närläsning. Urvalet av specifika författningsparagrafer är även det avgörande. Detta urval har gjorts genom att hitta betydelsefulla årtal, då stora förändringar och ny lagstiftning införs. En total undersökning av alla paragrafer från 1809 till 1870-talet skulle vara praktiskt omöjlig, och antagligen förlora sin skärpa i alla detaljer. Även de begrepp som följer av de teoretiska ansatserna hjälper till att avgöra vad som ska studeras– berör lagen statens relation till lokalsamhällena? Kan den aktuella paragrafen säga oss något om indelningen i privat och offentligt?

När definitioner och operationaliseringar är gjorda, är det möjligt att leta efter historiska fakta som kan säga oss något. Det abstrakta har blivit mer konkret. Det blir möjligt att läsa författningarna och den tidigare forskningen, och då fånga in de processer vi är intresserade av. Författningstexterna utsätts för en kvalitativ analys, betingad av de operationaliseringar, definitioner och teoretiska ställningstaganden som gjorts tidigare i uppsatsen.

2. Teori

2.1 Makt och vetande

Om vi ser på verbet *att kontrollera* i Svenska akademiens ordlista, hittar vi en egentligen dubbel betydelse, i samma begrepp. *Kontrollera, verb: övervaka, öva tillsyn, granska*, men också *behärska*. Att kontrollera är inte bara att samla in information, det är samtidigt att utöva makt.⁹ Dessa två betydelser är en, och samtidigt två skilda. Betydelseerna är intimt förknippade.

Patrick Joyce talar om relationen mellan makt och vetande i sin undersökning av 1800-talets stad. Han beskriver hur politiken för att kunna styra först måste identifiera vilka de ska styra och sedan samla in information om dem. Samtidigt kommer varje vetande att vara kopplat till makt, genom saker som *vad* som granskas, *vilka* som granskas, och vilka politiska lösningar och problem som presenteras. Låt oss bära med oss det dubbla i kontrollen: att utöva vetande och att utöva makt. Joyce skriver också om frihetens roll i detta sammanhang. Vi behöver se friheten som en teknik för makt, snarare än något makten organiseras för att skapa.¹⁰ Joyce skriver: ”To think about freedom as a mode of ruling people is to consider the absence of restraint as a form of restraint, which is something of a paradox”. Även frihet kan vara en metod av kontroll. Denna kontroll kallar Joyce för *the rule of freedom*.¹¹

Kontrollen av befolkningen har en lång historia i Sverige. Inte minst genom system kring kyrkoböcker har staten mycket tidigt samlat in information om befolkningen, ofta i militära syften. Det som händer under 1800-talet, i och med de stora ekonomiska och demografiska förändringarna, är dock att de tidigare formerna för kontroll och insamlande av information inte längre passar de nya förutsättningarna. Ett tydligt exempel på detta är de stora mängderna fattiga i de växande städerna, som faller utanför de gamla formerna för kontroll.¹² När den gamla kontrollerande överbyggnaden inte räcker till för att kontrollera en förändrad ekonomisk och demografisk bas, söks nya former för kontroll.

9 SAOL, nätupplaga, april 2013

10 Joyce, Patrick, *The rule of freedom*, 2003, se introduktion.

11 Ibid., sida 1

12 Sandin, Bengt, *Hemmet gatan fabriken eller skolan*, 1986, sida 255

2.2 Samhällets sfärer

Varje samhälle innebär en organisering av mänskligt, kollektivt liv. Dessa metoder kommer att se olika ut, under olika historiska betingningar. Olika former som förekommit historiskt är skrän, associationer, folkrörelser, statliga institutioner och privata företag. Alla historiska perioder har sina former för att organisera det samhälleliga livet. Gränsen mellan privat och offentligt som vi ser det idag fanns inte i början av 1800-talet. Sfärerna börjar dock uppmärksammas, och få allt tydligare konturer redan under århundradets första decennier. Den politiska utvecklingen har gjort att uppdelningen börjat bli relevant.¹³

Perioden mellan det samhälle som dominerades av feodala förutsättningar, och det samhälle som dominerades av den kapitalistiska produktionen är inte ett tomrum. Den har beskrivits som ett tomrum, närmare bestämt som en explosivt sådant, av Torkel Jansson i hans undersökning av 1800-talets associationer. Janssons tes är att mellan kapitalismen och feodalismen fanns en period, där ingen av formationerna helt dominerade samhället. I denna period visar sig associationerna som en mellanform. Det tomrum som Jansson ser mellan samhällsformationerna fylls med ett innehåll, där associationerna pendlar mellan det privata och det offentliga. Detta gör att tomrummet till slut blir sprängfyllt. Janssons studie har sina fördelar, men också sina nackdelar. Det är uppenbart att Jansson ställer en viktig och intressant fråga, när han vill studera övergången mellan feodalismen och kapitalismen. Som Jansson själv skriver har de flesta en tydlig bild av det feodala samhället, och även en tydlig bild av det kapitalistiska – medan bilden av associationernas period är betydligt mer otydlig. För att förstå samhället måste vi studera perioder då stora förändringar äger rum.

Den mer problematiska delen av Torkel Janssons studie är hur han utnämner statens omformningsperiod till ett ”historiskt tomrum”. För det första måste vi konstatera att perioden 1809-1870 är långt ifrån tom. För det andra bör vi ställa oss ett par mer teoretiska frågor: hur skulle ett historiskt tomrum se ut? Kan det överhuvudtaget finnas? Dock har Torkel Jansson rätt i att perioden är sprängfyllt. De två samhällsformationerna överlappar i viss mån varandra, den ena utdöende, den andra söker sin ”fullvuxna” form. De gamla reglerna dör ut på ett långdraget sätt, och nya tar form. Perioden är på många sätt oformad, inte ett tomrum. Att utnämna en period till ett ”tomrum” är ett tecken på att perioden behöver förstås tydligare.¹⁴

13 Pettersson, Lars, *Frihet, jämlikhet egendom och Bentham*, 1992, sida 64

14 Boken som åsyftas är Torkel Jansson, *Artonhundratalets associationer*

Denna uppsats handlar i många fall om sfärer. Med detta avses att jag försöker identifiera olika områden i samhället, som verksamheter och ansvar kan pendla mellan. Dessa sfärer kan var mer geografiskt betingade, som lokalsamhället i relation till det centrala, de kan vara av en mer juridisk och social karaktär som uppdelningen privat-offentligt, eller det kan handla om en uppdelning i stat respektive civilsamhälle. En ytterligare sfär som får viss uppmärksamhet är familjen. Detta är gemenskaper med helt olika förutsättningar, och det vore orättvist att mäta dem efter samma måttstock och teoretiska grepp. Ansatsen är snarare att se hur sfärerna interagerar, influerar och omskapar varandra, när ansvar och verksamheter pendlar mellan dem. Tre begreppspar som är nära sammankopplade är det privata och det offentliga, det enskilda och det allmänna, samt stat och civilsamhälle. I olika kontexter kallas de olika sfärerna vid olika namn, men dessa tre par sammanfaller ofta i varandra.

Det finns dessutom ett tydligt fokus på relationer. Ofta är det relationen mellan enheter och sfärer som är intressanta, snarare än enheterna själva. Relationer säger mycket om de olika parterna, och ingen part är isolerad. Det finns en ambition att på så vis studera helheten. För att låna en sociologisk term skulle man kunna säga att uppsatsen har socialinteraktionistiska tendenser. Kort sagt går det inte att förstå något utan att se dess relationer, hur dessa ser ut och vart de sträcker sig. Ingenting kan förstås som en isolerad ö. En fråga som hela tiden ställs är vilka principer som präglar relationen mellan samhällets sfärer. Detta undersöks genom att följa verksamheter, se när de byter sfärer, och hur de gör detta.

Betoningen av sfärer och av relationer hänger samman. Det blir inte meningsfullt att notera hur folkundervisningen sker offentligt, om vi inte samtidigt ställer detta i relation till hur det skedde tidigare, och hur det skulle kunna ske. Sfärerna får mening i och med att de gränsar till varandra. När staten och civilsamhället omvandlas behövs en kontinuitet i andra sfärer, som ser till att verksamhet bedrivs. Det handlar inte om ett tomrum (som Jansson skulle beskriva det), utan om ett mer eller mindre konstant innehåll som byter skepnad. Relationen mellan samhällets olika sfärer syns exempelvis genom relationen mellan skolan och hemundervisningen. I början av 1800-talet var det inte nödvändigt för ett barn som kunde undervisas hemma att komma till skolan.¹⁵ De är likvärdiga sfärer, som kan komplettera varandra, under vissa historiska förutsättningar.

15 Sandin, sida 259

2.3 Foucault

*Jag skriver inte för en publik, jag skriver för användare, inte för läsare*¹⁶

Foucault är en komplex tänkare. Han är inte alltid konsekvent, och hans teorier förändras under hans livstid. Detta kan bero både på hans speciella sätt att arbeta, men också på ett ställningstagande gentemot världen. Foucault måste här ses som en del i ett postmodernt projekt: de stora allomfattande sanningarna ersätts av ett nät av olika sanningar och berättelser. Foucault arbetar snarare med lokala sanningar än totala förklarande sanningar, och detta är något som han beskriver som närmast en befrielseprocess.¹⁷ Det ligger i Foucaults natur att vissa begrepp och teorier är oklara, suddiga i relation till varandra och ibland till synes självmotsägande. Detta är både en styrka och en svaghet. Svagheten är uppenbar– vi vet inte alltid vad Foucault menar med det han skriver. Styrkan består snarare i kreativitet och möjligheter. Foucault blir en tänkare med många användningsområden och varierande infallsvinklar. Redan här finns en konflikt med Antonio Gramsci. Medan Foucault på postmodernt manér studerar världen som en myriad av sanningar, och förkastar den stora berättelsen, tror Gramsci på den stora sanningen. För Gramsci finns det flera sätt att uppfatta världen, men det finns alltid en *sann* variant. Det som för Foucault är en syn på världen är för Gramsci del i en metod att härska.

Foucault förblir en komplex, inspirerande och kreativ tänkare som kan användas på många olika sätt. I denna avdelning presenteras de aspekter av Foucault som är speciellt relevanta för denna undersökning. Här kommer alltså bara en av många olika Foucault att användas, och det är möjligt att andra Foucaultläsare inte riktigt kommer att känna igen sig.

16 Nilsson, Roddy, *Foucault– en introduktion*, 2011, sida iii

17 Foucault, Michel, *Samhället måste försvaras*, 2008, sida 23-25

Foucault och makten

När Foucault vill förstå makt talar han om ett par punkter som hjälper oss att förstå maktens dynamik. För honom är makten något ständigt närvarande, som finns i alla relationer och betingar all kunskap. Foucault beskriver makten som en relation och aktion – något som inte existerar annat än när den genomförs, och som alltid tar sig formen av en relation. Makten måste ses som något som äger rum i en relation, något som sker i kontakten mellan två enheter. Slutligen betonar Foucault att makt sitter i positioner, snarare än personer. Utifrån dessa positioner utgår och utövas makten genom relationer. Ytterligare en aspekt av makt som Foucault kritiserar är makten som i huvudsak förbjudande och negativ. För Foucault är makt snarare något som bör ses som produktivt och positivt, snarare än enbart negativt förbjudande.¹⁸ Lusten att förstöra kan lika gärna formuleras som något skapande.

En viktig sak att komma ihåg med Foucault är att han (i alla fall teoretiskt) tar avstånd från en orsak-verkansrelation mellan makt och samhällets sociala och ekonomiska strukturer. Makt är inte heller kopplat till kulturell dominans eller politisk hierarki.¹⁹ För Foucault är makten mycket mer svårfångad, och något som bör sökas på mycket mer oväntade ställen.

18 Nilsson, Roddy, *Foucault – en introduktion*, sida 85-88 och Foucault, *Samhällets måste försvaras*, sida 30

19 Ibid., sida 86

Disciplin och befolkning

Ett begrepp som ofta förknippas med Foucault är den disciplinerande makten. Foucault ägnade en stor del av sitt liv åt att studera makt, och han identifierade flera olika maktpraktiker. I *Övervakning och straff* beskriver han hur den suveräna makten som dominerade det feodala samhället ersätts av en ny makt. Denna nya makt hänger samman med det borgerliga samhällets uppkomst och analyseras även i verk som *Viljan att veta* och *Samhället måste försvaras*. Denna nya makt skiljer sig från den tidigare, så kallade suveräna makten på flera punkter.

I *Övervakning och straff* undersöks makten med straffen och kontrollen som operationalisering. Foucaults pedagogiska idealtyp för den disciplinerande makten är Jeremy Benthams Panopticon. Panopticon är ett fängelse, men kan i Foucaults analys bli en modell över hur hela samhället organiseras.²⁰ Som namnet Panopticon avslöjar handlar det om att *se allt*, att hela tiden kunna bli sedd. Benthams fängelse är byggt så att alla fångar enkelt kan övervakas av en ensam fångvaktare. Detta övervakande är enkelriktat: fångvaktaren kan alltid se fångarna, men fångarna kan inte se fångvaktaren. Kontrollen tränger in överallt, och ”överallt vakar ett öga”.²¹ Denna nya makt hotar ständigt med att iaktta, vilket också är Panopticons viktigaste effekt. Den ständigt närvarande möjligheten av övervakning fungerar i en sådan grad att människorna under denna makt till slut blir en del i detta maktsystem: makten internaliseras. Genom att hota om att ständigt *kunna* övervaka börjar objekten bete sig som om de ständigt var övervakade, så att den reella övervakningen blir nästintill överflödigt. Den disciplinerande makten internaliseras i sina objekt. Istället för att vara något som domineras på ett uppenbart sätt uppifrån och ner i en hierarki, införlivas människorna som aktiva deltagare i en maktprocess.²² Maktens objekt blir samtidigt subjekt. Denna internaliserade maktutövning som Foucault beskriver är en del i vad Frans Lundgren kallar ”det liberala styrets rationalitet”.²³

Ytterligare ett begrepp som intimt förknippas med Foucault är biomakten. Begreppet innehåller mycket av det som vi anser typiskt för Foucault: ett sökande efter makt inom originella områden, en indelning av våra kroppar och disciplinering. Relationen mellan den disciplinerande makten och biomakten är ibland oklar hos Foucault. I *Viljan att veta* beskrivs uppdelningen som att

20 Foucault, Michel, *Övervakning och straff*, 2003, sida 206

21 Ibid., sida 196-202

22 Ibid., sida 202

23 Termen ”det liberala styrets rationalitet” är ett försök att översätta governmentality, se Lundberg sida 34f för en vidare diskussion.

disciplinen gäller kontrollen av den individuella kroppen, medan biomakten (biopolitiken) talar i termer av hela befolkningar. Tillsammans med den disciplinerande makten utgör biomakten den kontroll som sedan 1700-talet har riktat sig mot befolkningen som biologisk massa. Foucault beskriver övergången från den suveräna makten till formationen av disciplinerande makten- biomakten som en övergång från makten över döden till makten över livet. Med detta menas att den suveräna makten som i slutändan vilade på rätten att ta till dödsstraff var höjden av härskarens auktoritet över undersåten. Detta förändras till en makt att *forma* livets krafter. Biomakten och disciplinen övervakar, förstärker och organiserar de krafter som den har under sig. Det är en positiv makt.²⁴

Med biomakt menas en makt som riktar sig mot befolkningen för att forma, analysera och kontrollera dess beteenden. Denna makt fokuserar både på individer- i syfte att forma den individuella kroppens funktioner- och också på ”artnivå”, för att som en helhet forma mänsklighetens relationer till sin omvärld. Biomakten visar sig genom vetenskap och ideologi, men kanske främst genom administration och institutioner. Rent konkret kan biomakt handla om utbildnings- och hygienprojekt riktade mot befolkningen, förbättrade spannmålsdistributioner och vaccinerings.²⁵ Detta hänger självklart samman med, och visar sig genom, en ny syn på befolkningen från härskarnas sida. Befolkningens förökning, hälsa, liv och kropp blir frågor som angår staten och härskarna. De merkantilistiska idéerna och praktikerna, deras sätt att styra och deras institutioner kan utgöra tidiga exempel på praktiserad biomakt.²⁶

Staten och makten

Generellt var Foucault kritisk till en bild av staten som koncentrerad makt, som inte minst visar sig i marxistiska teorier, däribland Gramscis. För Foucault handlar staten mer om en kodifiering av redan existerande maktrelationer, och inte om en källa till makt. Med andra ord kommer alla försök att upphäva förtryck genom att ta över eller krossa staten att misslyckas. Staten är ett tecken på makt.²⁷ Vidare betonar Foucault att makten inte enbart vilar på förtryck, våld och repression. Han ser det som att en makt som vilade på denna öppna form av förtryck hade varit betydligt mindre

24 Foucault, Michel, *Viljan att veta*, 2002, sida 138-141

25 Nilsson, Roddy, *Foucault- en introduktion*, sida 123

26 Foucault, *Viljan att veta*, sida 142

27 Nilsson, Roddy, *Foucault- en introduktion*, sida 84

accepterad, och betydligt mindre stabil. En maktanalys som enbart fokuserar på öppen maktutövning missar den diskreta maktutövningen, som hos Foucault är den viktigaste. Makten arbetar i modern tid genom kontroll snarare än straff, kategorisering snarare än våld, och detta sker ofta utanför de statliga institutionerna. Där tidigare lagen varit ett medel för makt blir nu normen och normaliseringen allt viktigare. Normen tillhör den disciplinära makten, medan lagen tillhör den suveräna. Den suveräna makten arbetar med lagens tvång inom staten, rättsväsendet och de statliga institutionerna, medan normen och normaliseringen arbetar inom institutioner som skolor, fängelser och mentalsjukhus.²⁸ I *Övervakning och straff* illustrerar Foucault detta genom att titta på straffens förändring från medeltid in i den moderna tiden. I den feodala samhället var straffet en offentlig uppvisning, där monarken hämnades på den som brutit mot lagen, genom att utöva direkta straff på förbrytarens kropp. I det moderna samhället har detta förändrats. Nu utövas makten snarare för att uppnå förbättring än hämnd. Att skapa produktiva medborgare blev det nya målet. Med Foucault målade språk går vi från makten över döden till makten över livet.²⁹

Speciellt ett par av Foucaults synpunkter behöver vi hålla i åtanke när det är dags att närma sig det konkreta. Makten är inte något uteslutande negativt, utan något som kan yttra sig genom att skapa och tillåta. Biomakten är en politik för att förändra en befolkning, genom övervakning och granskning. Slutligen är den disciplinerande makten, med sin förmåga att göra de som utsätts för politiken till en aktiv del av den, värd att lägga på minnet.

28 Nilsson, Roddy, *Foucault – en introduktion*, sida 89-91

29 Foucault, *Övervakning och straff*, genomgående tes

2.4 Antonio Gramsci

När Antonio Gramsci kommer in i diskussionen måste vi omedelbart lyfta fram ett par termer som inte varit närvarande hittills. Dessa termer är klassiska marxistiska termer, som klass, bas–överbyggnad och dialektik. Till grund för hans teorier ligger en syn på historien som historien om klasskamp, där kampen mellan samhällenas klassen inte kan sluta på annat sätt än med den uppstigande klassens seger eller de kämpande klassernas gemensamma undergång. Hos Gramsci är staten den härskande klassens verktyg, och den agerar genom sitt monopol på legitimt våld. Konflikt, men även frånvaron av konflikt, är ständigt närvarande.

Gramsci är marxist, men en marxist som inte alltid passar in bland andra marxister. Genom en stark betoning av ideologiska och kulturella faktorer bryter Gramsci med en strikt materialistisk historiesyn, och betonar istället det dialektiska i historiematerialismen. Detta betonande av det dialektiska i relationen mellan materiellt och ideologiskt gör det möjligt att ge ideologin en relativt stark position. Det får konsekvenser för hur Gramsci ser på maktutövande och olika former av makt. Det öppnar upp för ett maktutövande som vilar inte bara på monopolet av legitimerat våld, utan också skapar en explicit teoribildning av det som antyds av modellen bas–överbyggnad. Här ser vi likheter med Foucaults tankar. En viktig skillnad, som hänger samman med Gramscis marxism, är existensen av *en* objektiv sanning, och konflikt baserat på klass.

Det är en lite avvikande Gramscibild som presenteras i denna uppsats. Fokus ligger på vissa av hans teorier, medan andra faller i bakgrunden. Hegemonibegreppet är närvarande, med sin produktion av konsensus och det ”politiskt neutrala”. Detta sker dock snarast genom omformning av den politiska spelplanen, än ett förmedlande av ideologi. Fokus ligger på uppdelningen i dominerande och ledande makt, och spänningsfältet som uppstår mellan dessa. Denna användning av Gramsci är ett resultat av materialet, som visar produktion av politisk spelplan, men inte den mer kulturella hegemonin. Jag tror att det i slutändan är en fördel att kunna använda perspektiv på olika sätt.

Hegemoni och dominans

Det begrepp som Gramsci är mest förknippad med är hegemonin. Med begreppet hegemoni vill Gramsci beskriva den härskande klassens herravälde över den behärskade klassen. Det hegemoniska herraväldet sker dock inte i första hand genom öppet förtryck och våld. Det sker genom att den härskande klassen får övriga klasser att acceptera deras kulturella, ideologiska och politiska värden som sina egna. Det bildas en ideologisk, kulturell, politisk hegemoni. Hegemonin kallas ofta för just kulturell hegemoni, eftersom den utgör en metod för maktutövning genom kultur och medvetande eller ideologi. På så vis minimeras själva maktutövandet, då den härskande klassens politik ter sig vara i hela samhällets intressen. Motstånd från motståndare kan minimeras. På så vis blir den härskande klassen (hegemonen) och den härskande klassens intressen det samhälleligt ”neutrala”. Den härskande klassens intressen och ideologi blir det självklara, den enda möjliga logiken och framställs som ”allas” intressen. Hegemonin yttrar sig på ett ideologiskt plan genom att den härskande ideologin internaliseras i de ”avvikande” ideologierna, så att även avvikarna från normen blir del av normen. Det som verkar utmana den härskande ideologin visar sig vara en del av den.³⁰ Utövandet av hegemoni innebär en konstruktion av konsensus. Konflikter försvinner och historien ger ett intryck av att vara slut.³¹

Vissa former av samhällen har upprätthållits genom öppen repression, trots inre konflikter. Den härskande klassen härskar då öppet genom ett maskineri av juridiska tvångsmedel och tillgång till våldsmonopol. Ett stabilt samhälle kan dock inte enbart vila på uppenbart tvång, på en konstant konflikt. Det är här Gramscis term hegemoni kan bidra med förståelse.

Hegemonin föder även en speciell formation, en relation, mellan hegemonen och dess objekt. Det finns en gräns för hur långt det hegemoniska maktutövandet kan sträcka sig, och hur långt det ”neutrala” kan tänjas ut. Det finns med andra ord en spänning i den hegemoniska formationen, och går hegemonen för långt kan relationen spricka. Konflikten övergår då i en öppen konflikt. Gramsci delar upp maktutövandet i ett spektra: först det medgivande som massorna ger den härskande klassens politik, och sedan öppet, statligt förtryck som tar vid när hegemonin inte räcker till.³² Hegemonin blir alltså en metod, som samtidigt skapar en relation. Denna process är även den

30 Joll, James, *Gramsci, 1979*, sida 94

31 Gramsci, Antonio, *The Intellectuals*, ur *Selections from the Prison Notebooks*, 2010, sida 12.

32 Ibid.

betingad av relationen och förhållandet mellan de styrda och de styrande. För att det hegemoniska förhållandet ska kunna vara just ledande, och inte dominerande, är det nödvändigt för de styrande – hegemonen – att tillfredsställa vissa av de styrdas behov.³³ Detta skapar ett spänningsfält- vilka behov ska utgöra den yttersta gränsen? Hur långt kan respektive part gå i hävdandet av sina intressen utan att det hegemoniska förhållandet *spänns*, och riskerar att brista? Relationen mellan hegemonen och den ledda parten är alltid en relation av spänning.

Den makt som hegemonin vilar på kallar Gramsci för ledande makt.³⁴ Denna måste ses i relation till den dominerande makten. Den dominerade makten är det våldsbaserade, öppna maktutövandet, som utövas av staten. När hegemonin inte förmår tränga undan konflikter, och utmåla dem som om de inte finns, måste härskarna ta till maktmetoder baserade på mer eller mindre naket våld. Det är här den härskande klassens maktutövande återvänder till metoder baserade på det statliga våldsmonopolet.³⁵

Stat och civilsamhälle

*A social group can, and indeed must, already lead [i.e. be hegemonic] before reaching governmental power*³⁶

Gramsci målar en bild av hur samhället bör analyseras i två olika delar, staten och det civila samhället. Med staten menas här verkligen de statliga institutionerna, medan civilsamhället representeras av institutioner inom utbildning, ideologi, kultur och media, men även enheter som familj och sjukvård. Inom civilsamhället utövas den härskande klassens makt just genom hegemoniska metoder. Makten är här ledande, snarare än dominerande. Makten vilar på ideologiska och kulturella metoder och faktorer, medan den dominerande makten (som utövas av staten) vilar på våldsbaserade metoder.³⁷

33 Sandin, sida 36

34 Den italienska termen är *dirigeri*, på engelska används *leadership* eller *directive*. Selections from the *Prison Notebooks*, sida xiii

35 Gramsci, *The Intellectuals*, ur *Selections from the Prison Notebooks*, sida 12

36 Gramsci, *Notes on Italian history*, ur *Selections from the Prison Notebooks*, sida 47

37 Gramsci, *The Intellectuals*, ur *Selections from the Prison Notebooks*, sida 12-13

Tilläggas bör att Gramscis modell inte är historiskt huggen i sten. Den beror på historiska och politiska fakta. Om den hegemoniska makten utmanas, om den hegemoniska formationen sprängs, kan makten tvingas över i dominans. Maktutövandet byter då från civilsamhället och övergår i staten. Gramsci jämför politiken i Ryssland, vid tiden före den ryska revolutionen, med de ekonomiskt mer utvecklade länderna i väst. I Ryssland, skriver Gramsci, var staten allt. Civilsamhället var ännu outvecklat. I väst däremot, är staten bara ”the first trench”.³⁸ Här är det lätt att skicka en tanke till Habermas borgerliga offentlighet, och dess vikt för den liberala demokratin. Tilläggas bör slutligen att en härskande klass inte utövar antingen den dominerande eller den hegemoniska makten: det är ständigt något som utövas i olika grad, och som växlar efter behov.

Av detta följer att staten och den dominerande makten inte är den härskande klassens enda makt. För att erövra makten måste en ny klass inte bara utmana den statliga makten, utan även bryta med den härskande hegemonin, och bygga någon form av egen, utmanande hegemoni. Att erövra staten är aldrig nog, och är dömt att i längden misslyckas.³⁹

38 Gramsci, *State and Civil Society*, ur *Selections from the Prison Notebooks*, sida 238

39 Ibid., sida 235-238

2.5 *Maktens tre ansikten*

Steven Lukes beskriver i sin *Power - A Radical View* tre olika sätt att analysera makt. Det finns likheter mellan de metoder och dimensioner som Lukes presenterar, och de resonemang som förts fram i föregående stycke. Inspirationen från Gramsci är ibland uppenbar, men Lukes befinner sig på en lägre abstraktionsnivå och använder sig inte av marxistiska termer. Lukes behandlar perspektiven som en teoretisk eller epistemologisk fråga – beroende på vilken syn vi använder ser vi olika saker. Det handlar alltså inte om en makt som arbetar på olika sätt, utan om olika metoder för att förstå makten, och då upptäcka olika egenskaper hos densamma.

Först beskriver Lukes den endimensionella synen. Här handlar det helt enkelt om att A påverkar B att göra något B inte annars skulle ha gjort. Här är intentioner och aktörer centrala, och det finns ett fokus på synliga konflikter. Den tvådimensionella synen vidareutvecklar detta, men arbetar i hög grad utifrån samma termer. Makten över agendan kommer här in i bilden. Den som har makt över vad som ska diskuteras och behandlas politiskt har en makt som blir osynlig i den endimensionella synen. Det kan finnas latent konflikter, som aldrig blir uppenbara. Ett viktigt begrepp som Lukes presenterar är begreppet om non-decisions, ickebeslut. Ickebeslut handlar om produktionen av politiska frågor, och urvalet av vilka frågor som blir föremål för politiskt beslutsfattande och vilka som består som status quo. Det handlar om vad som blir politiskt, och vad som är så grundläggande förutsatt och neutralt att det tas för givet. Makten över ickebeslut är makten att skapa politiska frågor och att kväva andra innan de ens kan uppstå.⁴⁰ Sedan kommer vi till den tredimensionella synen på makt. Här handlar det inte bara om makt över agendan, utan även om att ta makt över preferenser. Den tredimensionella synen betonar hur frågor kan hållas borta från agendan, för att trycka undan konflikter, men även hur makt kan utövas för att forma sidorna i konflikten. Det handlar om en makt att kunna forma preferenser och bilda konsensus. Såväl det första som andra perspektivet har ett alltför starkt fokus på konflikter, öppna eller latent, på individer och beteende. Den tredje bryter med detta, och betonar istället institutioner och processer, och konstaterar att avsaknaden av konflikt (öppen eller latent) inte behöver betyda att det inte finns objektiva intressekonflikter.⁴¹ Att konflikt inte uppstått betyder inte att en intressekonflikt inte har förekommit. Den största makten är kanske att kontrollera hur konflikter aldrig ens uppstår. Från Lukes behöver vi ta med oss ickebesluten och tanken om konstruktion av den politiska spelplanen.

40 Lukes, Steven, *Power a Radical view*, 1974, sida 18-19

41 Lukes, genomgående tes

2.6 Sammanfattning

Det finns ett antal perspektiv som vi behöver bära med oss från Foucault och Gramsci. Dessa perspektiv kommer att återkomma under undersökningens gång, de kommer att prägla hanteringen av materialet och diskuteras bland slutsatserna. Här återges deras viktigaste punkter, i relation till varandra.

En första sak de har gemensamt är ett fokus på makt och vetande. Termen makt–vetande är starkt förknippad med Foucault, men jag vill påstå att liknande tankegångar är ständigt närvarande hos Gramsci. Det är liknande tankegångar, men som ändå hamnar lite vid sidan om, eftersom de två tänkarna har olika startpunkter. Dock kommer vi inte ifrån att båda tänkarna har en vilja att förklara kopplingen mellan makten och vetandet om världen.

För det andra delar Foucault och Gramsci en tanke om hur makt agerar på olika sätt. De är överens om att makt inte är *en*, utan något som kan utövas på olika sätt. Båda två talar om en kluven makt, som visar sig både som en hård, och en mjuk makt. Med Gramscis ordval handlar det om ledande och dominerande makt. Med Gramsci drar vi detta ett ytterligare steg: bakom den mjuka makten finns alltid den hårda. Här närmar vi oss en styrka med Gramsci: han för med sig ett tydligt konfliktperspektiv. Även Foucault talar om makt som en konfliktfylld relation, men utan de tydliga konfliktlinjer Gramsci målar upp. En stor fördel med Foucault, å andra sidan är tanken om makt som något positivt. Makten agerar inte bara inskränkande, utan också genom friheter. Joyce, som följer i Foucaults fotspår, beskriver att vi måste se frihet som en metod att härska. En tudelning som ligger nära den tudelade makten är den mellan stat och civilsamhälle. Gramsci kopplar samman detta med makten– och slår fast att staten är dominerande, medan civilsamhället ledande.

Dessa två tänkare är inte heller utan motsättningar. De representerar två olika ideologiska vågor för att förstå historien, och vi kommer att se verkligheten olika beroende på vem av dem vi låter berätta. De skiljs i så stora frågor som sin syn på sanning, synen på den stora metaberättelsen, och synen på maktens koppling till konflikter och resurser. Foucault och Gramsci kommer följa oss på vägen, de kommer tillsammans att visa på intressanta perspektiv, men de kommer samtidigt att ligga varandra i luven.

3. Bakgrund

Efter denna teoretiska presentation är det dags att närma sig det konkreta och empiriska. Innan vi är mogna att göra detta behöver vi dock titta närmare på perioden 1809-1870, för att kunna sätta empirin i kontext. Här presenteras ett grundläggande perspektiv på vår historiska period.

3.1 *Allt fast förflyktigas*

1800-talet är i Sverige en period av förändring. Befolkningen och ekonomin förändras och ekonomiska förändringar som skett successivt bryter nu ut i institutionella förändringar. Gamla regleringar slits sönder, och denna nya värld söker efter metoder och regleringar för att kunna kontrollera sin skapelse. Dessa förändrade förutsättningar leder till viktiga institutionella och ideologiska nyordningar: ekonomin regleras om, en ny stat med ett nytt statskick formas. Dock så är den gamla samhällsformationen inte på något vis mystiskt försvunnen – vi ser fortfarande till synes motsägande tendenser som visar just detta. För att förstå hur vi går från en samhällsformation från en annan måste vi studera vad som sker i samhällets förutsättningar. Vi måste kort titta närmare på ekonomin och demografin.

Från 1750 till 1850 nästan fördubblas befolkningen inom Sveriges nuvarande gränser. Denna har gått från 1.8 miljoner till cirka tre och en halv miljon. Vi ser en stor tillväxt bland de grupper som inte ägde jord, och att dessa allt mer proletariseras. Det växer fram ett lantligt proletariat. Även den kommersiella marknaden för jordbruksprodukter växer, vilket skapar ett utrymme för de allt större städerna som lever på andra näringar.⁴² Befolkningsökningen går även sida vid sida med en social skiktning på landsbygden. Enligt den statliga statistiken gick andelen obesuttna hushåll på landsbygden från 20% 1750 till 50% 1850. Det är en drastisk utveckling under hundra år. Nya demografiska mönster, fler fattiga och nya vanor för äktenskap utsätter de gamla gemenskaperna för ett starkt tryck.⁴³ Detta illustreras genom det växande antalet fattiga i städerna, som inte kan kontrolleras genom det gamla systemet av kyrkböcker.⁴⁴ Lars Pettersson beskriver det som att tidens mest brinnande fråga var hur den växande egendomslösa underklassen bäst skulle infogas i det

42 Jansson, sida 30

43 Ibid., sida 116

44 Sandin, sida 255

kapitalistiska system som håller på att ta form.⁴⁵ En sådan tanke stärks också av Roddy Nilsson. Han skriver om hur de sociala problemen byter skepnad i och med urbaniseringen och industrialiseringen. Det krävs nya organisationer för att ta hand om nya problem.⁴⁶

Genom skråsystemet reglerades utövandet av hantverk i städerna. Antalet mästare kontrolleras, och nya mästare behöver godkännas. Skråsystemet är en feodal metod att kontrollera ekonomin. Den ekonomiska och demografiska utvecklingen fick effekter för hur hantverket organiseras. Det patriarkala systemet med en ogift gesäll som var del av mästartens hushåll övergavs allt mer. I allt högre grad ersätts mästar-gesäll-systemet med ett system av anställda. Det ska gå så långt att skråsystemet formellt upphävs.⁴⁷ Skråsystemets kommande sammanbrott kan anas genom liberaliseringskraven vid riksdagen 1810. Kraven ställs redan i samband med statskuppen, men trots detta tar det ett halv decennium innan kraven omsätts i institutionella förändringar.⁴⁸ I perioden 1846-64 stiftas ett antal lagar på temat näringsfrihet. Dessa innebär definitivt slutet på systemet med mästare, gesäller och skrån. Skråsystemet avskaffas slutgiltigt 1846.⁴⁹ Näringsfrihetsförordningen från 1864 slår dessutom fast att varje svensk man eller kvinna har rätt att bedriva handel eller hantverk.⁵⁰ De nya kommunförfattningarna som kommer under 1800-talet spräcker det äldre systemet, som bygger på ståndindelningar. Efter författningen 1862 beror medlemskap i stadskommunen inte längre på yrke, utan på det faktum att personen bedriver näring eller äger fasthet i staden.⁵¹ Som bland annat Roddy Nilsson har visat var många lagar formade som en kontroll av en utveckling som föll utanför de gamla formerna för kontroll.⁵²

Vi har alltså sett att förutsättningarna för ekonomin förändras under 1800-talet. Men kanske mer intressant är nästa steg i resonemanget: hur förändrades regleringarna, organisationen, av ekonomin? Vissa ekonomer beskriver kapitalismens gradvisa intrång i Sverige som en avreglering av marknaderna: när kapitalismens drar fram tvingas de föråldrade feodala regleringarna bort. De fyller inte längre någon funktion. Detta är dock alldeles för enkelt, och kanske att stirra sig blind på den liberala ideologi som flödade i samband med dåtidens ekonomiska debatt. Lars Magnusson hävdar istället i sin *Sveriges ekonomiska historia* att det som sker inte är att betrakta som en avreglering, utan som en *omreglering*. Det som införs är inte en fri, oreglerad marknad, utan en

45 Pettersson, sida 10

46 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, 2003, sida 295

47 Gustafsson, sida 182

48 Jansson, sida 116

49 Ibid., sida 37

50 Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, 1996, sida 259

51 Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla*, 1991, sida 48

52 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 295

kapitalistisk marknad med nya regleringar.⁵³

Vid vår periods början var såväl hantverkare som tjänstehjon kontrollerade av speciella förordningar: skråsystemet och tjänstehjonsstadgan. Även böndernas handel var reglerad. Under vår period växer den liberala kritiken av dessa gamla regleringar, och många av dem avskaffas. Ett ramverk växer fram som har en avgörande betydelse för hur ekonomin formas. Detta nya ramverk växer fram i takt med att en infrastruktur för en ny ekonomi växer fram- banker, marknader, kommunikation och juridik. Det blir dock uppenbart att den moderna industriella ekonomin inte ska bedrivas på totalt fria marknader. Istället skapas nya regleringar för den nya ekonomin. Statens interventionistiska roll ökar, och staten får en större roll vad gäller att reglera marknader. Staten upprättar ekonomiska garantier, specificerar den privata äganderätten och inrättar finansinstitut. Det är inte tal om någon nattväktarstat, utan om en aktiv stat som hänger intimt samman med den nya ekonomin.⁵⁴ Samtidigt som den gamla ekonomin med skråtvång och feodala regleringar förfaller konstrueras en ny ekonomi: och ur den enas förfall och den andras uppgång formas 1800-talets värld.

Under vår period fanns det en oro för samhällets ”atomisering” och en rädsla för de växande massorna av fattiga. I ljuset av europeiska revolutioners utbrott utmålades de fattiga ofta som farliga. De farliga klassernas omoraliska leverne förklarades också av att det gamla, patriarkala systemet, hade börjat falla sönder.⁵⁵ De gamla kontrollmekanismerna fanns inte kvar, och och samhället befinner sig i vad Torkel Jansson skulle kalla ett tomrum. En lösning på detta problem var just att skapa nya gemenskaper, och nya kontroller. Här fyllde sällskap som bildningscirkel och uppsökande fattigvård viktiga roller. Sällskapen tog på sig en roll som staten för tillfället inte kunde ta, och genom den halvprivata sfären produceras det konsensus staten inte kan leverera. Vissa delar av statens politik mot sin befolkning (politik som det uppenbarligen finns behov av) faller utanför den statliga sfären.

53 Magnusson, sida 258f

54 Ibid., sida 258f

55 Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren*, 2003, sida 214

3.2 Lagstiftningen i kontext

Folkskolan och de nya formerna för fattigvård är två yttringar på samma process. Dessa två tvillingprojekt bör ses som en del av ett än större projekt, som orsakades av en oro för de lägre klassernas moral och leverne.⁵⁶ När det gamla samhället med dess kontroll och kollektiv försvinner, förfasas de intellektuella och de härskande klasserna över de fattigas leverne. De regleringar och det vetande som fanns om den sociala frågan räcker inte till, och en oro visar sig. Problemet kring ”den sociala frågan” och ”atomiseringen” verkar ha satt skräck i debattörer och lagstiftare. Flera forskare har betonat hur associationerna fyllde funktionen som en ny gemenskap, som skulle hålla samman samhället i dessa tider av kris och sammanbrott.⁵⁷ Där folkskola och fattigvård var statliga projekt, var bildningscirklarna och den uppsökande fattigvården exempel på politik inom samma områden, men som istället bedrevs i associationer. De var del i samma projekt.

Vissa forskare har betonat hur folkskolan bör ses som tecken på att industrialismen ställde högre krav på sina arbetare än den jordbruksdominerade ekonomin. Utvecklingen i Sverige sker dock i ett samhälle med svag industriell utveckling. Det verkar här som om skolan snarare handlade om att lära in barnen i sociala roller och på sikt passa in de nya fattiga i det nya politiska livet. Självklart finns det fortfarande en koppling mellan skolan och ekonomin, som att när samhället omvandlas, kan familjerna inte längre ta hand om den socialisation som tidigare tillföll dem. En socialisering har pendlat från familjen in i skolan.⁵⁸

Debatten om fattigvård blir mindre intensiv i takt med att ekonomin förbättras. Efter år av ekonomisk kris och missväxt kommer frågan allt mer i skymundan under 1850-talet. När den ekonomiska nöden mildras blir fattigdom och tiggeri inte lika stora problem, vilket också visar sig i lagstiftningen.⁵⁹ Juridiken handlar om att registrera och kontrollera sociala och ekonomiska problem.

Återkommande i lagstiftningen om kommunerna är att de har rätt att sköta sina egna verksamheter, genom sin lokala kommunalförvaltning, så länge som det inte ”tillkommer offentlig ämbetsmyndighet att dem handhava”. Svenbjörn Kilander hävdar att detta bör tolkas som att vi ser

56 Karlsson, Mikael, *Filantropi under konstruktion*, 2012, sida 89

57 Bland andra Jansson, Lundgren och Karlsson

58 Sandin, sida 21 och 25

59 Nilsson, Göran B., tillsammans med Berggren, Håkan, *Liberal socialpolitik*, 1965, sida 58f

en potentiell konflikt mellan stat och kommun, där staten behöver upprätthålla ordning och reda, men kan inte direkt ingripa i det enskilda samhället. Gränserna för kommunernas frihet är inte huggna i sten.⁶⁰

Men är det inte lite väl enkelt att likt Kilander formulera relationen som bara en potentiell konflikt? Det vi inte får glömma, och som lätt kan försvinna i Kilanders modell, är att staten är den part med störst auktoritet i relationen till det lokala, och att de två parternas intressen sammanfaller i många fall. Potentiell konflikt är en beskrivning, en relation, som förenklar och samtidigt är för trubbig för att beskriva relationen mellan staten och kommunerna. Jag vill snarare ta nästa steg och argumentera för att den potentiella konflikten bör formuleras i termer av positiv makt, och se relationen som ett spänningsfält. Staten utövar sin makt genom att ge kommunerna självstyre, inte i första hand genom att begränsa dem. Minns Patrick Joyces ord om *the rule of freedom*. Så länge kommunerna rör sig inom de områden där de är fria att agera som de vill agerar staten inte restriktivt. Men när kommunerna sträcker sig utanför dessa ramar ändras den statliga makten, och blir begränsande, hårt maktutövandet. Under 1800-talet formas de gränser som omger lokalsamhällets frihet, och staten skriver om spelreglerna. Spänning i relationen stat-kommun uppstår då kommunen försöker agera inom områden där det inte är klart vem som har makten. Kommunen och staten sammanfaller i agerande *till en viss punkt*, då staten istället ingriper som kontrollant. Var denna punkt infinner sig är oklart, eftersom vi befinner oss mellan två samhällsformationer, och det nya samhället håller på att formas.

Roddy Nilsson beskriver skillnaderna mellan 1800-talets och 1900-talets socialpolitik. Medan 1800-talets politik hade stora grader av frivilliga element i sig och arbetade med små ekonomiska resurser hade socialpolitiken hundra år senare stora resurser och var huvudsakligen statlig. En annan viktig skillnad är att socialpolitiken under 1800-talet hade stora repressiva inslag, medan detta är mindre påtagligt i 1900-talets socialpolitik.⁶¹ Medan staten drar sig tillbaka från verksamheter drivs dessa istället av sällskap och kommuner. Under tiden går politiken från att vara förbjudande och restriktiv och övergår till andra sätt att utöva makt.

60 Kilander, sida 44-48. Den filosof som främst kopplas till dessa teorier är Christopher Boström

61 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 13

4. Lagen

Efter denna presentation av den historiska bakgrunden kan vi nu närma oss den konkreta empirin. Låt oss titta närmare på verksamheter i kommunal regi, och statens relation till kommunerna. Vad kan det säga oss om 1800-talets makt?

4.1 1805: Stockholm

25 oktober 1805 utfärdas en kunglig kungörelse om de fattiga i Stockholm. För att kunna kontrollera situationen med understödet till de fattiga måste deras exakta antal och tillstånd närmare undersökas. Det beslutas om ett projekt att samla in mer information om de fattiga. Vissa utvalda tjänstemän ska besöka varje hus inom ett område, för att anteckna antalet fattiga som bor där. Ambitionen är ”att med fullständig säkerhet känna såväl antalet av här i staden varande fattiga män, kvinnor och barn, vilka till större eller mindre del sakna vad för deras bärgning är av nöden.”⁶² Kontrollen närmar sig befolkningen genom socialpolitiken, och vetandet kopplas till makten. Biopolitiken kräver ett utökat vetande.

Bara ett par dagar tidigare har det utfärdats en annan kungörelse, inom samma ämne. Denna kungörelse från den 22 oktober behandlar rätten för fattiga att flytta in i huvudstaden. Inledningsvis konstateras att antalet fattiga i staden ökat ansenligt, och detta anses bero på att många fattiga flyttar in till Stockholm från angränsande, fattigare, socknar. Detta har lett till ett ökat tiggeri och nöd. Problemet ligger alltså, skriver lagstiftarna, i att vem som helst kan flytta in i huvudstaden. Det råder inget näringstvång, och det kontrolleras inte att de som kommer till staden kan försörja sig. Det hänvisas här till ett kungligt brev från 1773, där det slås fast att varje socken eller stad har ansvar för att själv försörja sina fattiga. Dessa är inte tillåtna att fritt vandra omkring. Trots detta brev upplevs alltså att rätten att flytta in till staden är alltför lättvindig. Lagstiftningen kan inte ha upprätthållits, eller har i alla fall inte lyckats nå det mål som eftersträvades 1773. För att ta kommando över situationen lagstiftas nu om vilka personer som har rätt att fritt flytta in i Stockholm. Följande nekas: vanförliga, lytta och arbetsodugliga, fattiga familjer med bara en inkomst, samt kort och gott ”de, som i brist på egna säkra medel att utan andras betungande kunna sig och de sina försörja.”⁶³ I texten visar sig hur förändrad förutsättningar leder till juridiska

62 *Kungörelse om stående undersökningar till utrönande av de fattigas antal...*, 25 oktober 1805

63 *Kungörelse angående vad till förekommande av obehöriga...*, 22 oktober 1805

förändringar. Juridiken är ett tecken på politik. Det införs konkreta juridiska restriktioner i befolkningens möjlighet att flytta inom riket.

4.2 1811: Den allmänna fattigvården gör entré

Efter ett förslag på ”revolutionsriksdagen” 1810 börjar arbetet med att stifta en lag om fattigvården i riket. Denna bör vara ”allmän för riket och lämpad efter enskilda orters enskilda beskaffenhet”. En viktig princip börjar nu dyka upp i lagstiftningen. Det ska bli en allmän skyldighet att bidra till de fattigas försörjning, utom för dem som själva är fattiga. I kungörelsen slås det fast att ”ingen ska mot sin vilja påläggas en överdriven tunga, men ingen har heller rätt att undandra sig den plikt som både kristendom, mänsklighet och medborgerlighet göra helig och ovillkorlig.” Denna kungörelse, vars viktigaste punkt är principen om den allmänna fattigvården, ska gälla fram till nästa riksdag. Då skall författning i ämnet slås fast.⁶⁴ Lokalsamhällena finansierar själva sin fattigvård.

Redan på 1810 års riksdag tillsattes en kommitté, som skulle arbeta fram en lagstiftning angående fattigvården i riket. Det slutliga resultatet kom mer än tio år senare: 1821. Slutsatsen var då att alla som själva inte behövde understöd skulle vara med och betala fattigvården för dem som faktiskt var i behov av den.⁶⁵ Som vi ser finns denna viktiga princip redan år 1811. Staten placerar ansvaret på lokala, enskilda sfärer. Socknarna bildar slutna system för utför och finansierar fattigvård. Staten utövar sin makt genom att delegera ut frihet och rättigheter till de enskilda sfärerna.

⁶⁴ *Kungörelse angående den allmänna skyldigheten...*, 14 februari, 1811

⁶⁵ Karlsson, Mikael, *Filantropi under konstruktion*, 2012, sida 23

4.3 1812: Tillbaka till Stockholm

Till följd av att flera församlingar uppges ha yttrat intresse om att själva ansvara för sina fattiga, lagstiftas nu om Stockholmsförsamlingarnas fattigvård. Stockholm har drabbats av problem med sin fattigvård. Ett allt större antal fattiga finns i staden, och läget uppfattas som problematiskt. Läget beskrivs på samma sätt som det görs 1805. Det pågående kriget, ökade priser och fattigvårdens minskade resurser uppges ha orsakat problemet. Det heter i kungörelsen att ”det ena med det andra hava vi tagit i nådigt övervägande”.⁶⁶ Resultatet blir att församlingarna får ett ökat ansvar för Stockholms fattigvård. I texten hänvisas till den omtanke och välgörenhet som anses finnas ute i församlingarna. Det centrala styret avsäger sig ansträngande uppgifter, och ansvaret hamnar istället hos stadsförsamlingarna. Fattiga barn skall få stöd till försörjning, undervisning och underhåll efter behov. Här ska såväl kyrkoskolor som garnisonsskolor bidra. De som är gamla, bräckliga eller för sjuka för att själva försörja sig skall få plats på något av fattighusen i staden, i mån av plats.⁶⁷ Paragraf nummer elva behandlar kortfattas sjukvården som ska erbjudas stadens befolkning. Där den statliga sjukvård som finns i staden inte räcker till, så är det viktigt att församlingarna fyller luckorna.⁶⁸ Staten och det enskilda försöker tillsammans bilda ett heltäckande nät.

Det finns även en oro för att understödet skall komma fel personer till godo. Rådet uppger sig vara lika angelägna om att de som har rätt till vård ska få det, som om att de som inte har rätt inte ska få det. Bland dessa uppges sådana som tigger på grund av lathet, och de som lurar till sig understöd utan att egentligen ha rätt till det.⁶⁹ Man kan tycka att vissa inslag i texten från 1812 fortfarande ekar i den offentliga debatten. Vidare slår rådet fast att bästa sättet att undvika onödiga fattigutgifter är att sätta de fattiga i arbete. Den som kan arbeta skall också arbeta. De fattiga ska få stöd av myndigheterna i församlingarna att hitta arbete, förslagsvis som tjänstehjon.⁷⁰ Fall av ”tiggeri, lättja eller vanart” kan leda till domstol.⁷¹ Då det är uppenbart ur rådets perspektiv att fattighusen och inkomsterna från deras fonder inte kommer räcka till för att finansiera denna fattigvård införes nu en ny avgift. Denna åläggs alla boende i staden. Även här gäller alltså principen att de som inte själva tar emot understöd, skall vara med och finansiera densamma.⁷² I resonemanget hänger

66 Kungörelse om fattigvård i Stockholm, 18 mars 1812

67 Ibid., paragraf 1 och 3

68 Ibid., paragraf 11

69 Ibid., paragraf 6

70 Ibid., paragraf 9

71 Ibid., paragraf 17

72 Ibid., paragraf 12

kontrollen samman med utökade rättigheter och en expanderande socialpolitik. Den statliga makten agerar här positivt, genom att skapa snarare än att förhindra.

Särskilt relevant är kanske paragraf 18. Här fastslås att verk som står under enskild styrelse, alltså varken tillhör staten eller församlingarna, skall stå till fattig- och sjukvårdens förfogande. Bland dessa enskilda verk återfinns hospital, korrektionshus eller spinnhus, och barnhus.⁷³ Det enskilda skal stå till det allmännas förfogande. Verksamheten bedrivs enskilt, och tjänar det allmänna. Kostnaderna hamnar utanför staten, men verksamheten kommer till statens nytta. Staten agerar genom att lägga ut ansvar på olika enskilda myndigheter, kommuner och enskilda verk.

4.4 1817: Sockenstämmor och kyrkoråd

1817 utfärdas en kunglig förordning om sockenstämmor och kyrkoråd. Här formuleras vilka överläggningar och beslut som kan tas vid socken- och kyrkoråd, alltså vilka befogenheter råden har. Förutsättningarna för deras laga rätt slås fast. Sockenstämman är den beslutande myndigheten i lokalsamhället. Stämman skall sammanträda två gånger årligen, samt vid extra behov. Endast kyrkoherden äger rätt att utfärda kungörelse till sockenstämma. Samma lagstiftning gäller både på stad och land.⁷⁴ Rösträtt till sockenstämma och kyrkoråd har de som äger fastighet och som har rösträtt vid prästvalen. I kyrkorådet är kyrkoherden självklar ordförande.⁷⁵ Här är kopplingen mellan kyrkan och den världsliga administrationen tydlig. Detta i kombination med kyrkoherdens befogenheter visar att gränsen är otydlig, eller att det är anakronistiskt att tala om en dylik uppdelning.

Till sockenstämmans befogenheter hör en mängd olika verksamheter, från vaccinationer till anställning av organister. Här kommer vi dock att fokusera på de som är relevanta för uppsatsen, det vill säga verksamheter kring folkundervisning och fattigvård. Till sockenstämmans verksamhet hör både undervisningsanstalterna inom församlingen och socknens enskilda kassor, till understöd av fattiga och andra behövande. Frågor relaterade till socknens fattigas försörjande hör till sockenstämman.⁷⁶ Sockenstämman är ett biopolitiskt institut, var syfte är att disciplinera folket.

73 Kungörelse om fattigvård i Stockholm, 18 mars 1812, paragraf 18

74 *Förordning angående sockenstämmor och kyrkoråd*, 26 februari 1817, paragraf 1, 2 och inledningstexten

75 *Ibid.*, paragraf 4 och 5

76 *Ibid.*, paragraf 6

I varje församling, i stad som på landet, skall kyrkoråd instiftas. Dessa består av kyrkopersonal, och ett antal invalda medlemmar i socknen. Rådets verksamhet handlar om den kyrkliga disciplinen. Religionens och sedernas vård skall upprätthållas, oordentligheter relaterade till kyrkan skall kontrolleras, och frånvaro från gudstjänst eller katekesförhör utredas. Ett annat ansvarsområde är tjänstefolks lydnad mot sina husbönder.⁷⁷ Befolkningen i socknen är skyldiga att närvara vid rådets förhör, och rådet skall förbättra deras beteende med förmaningar och uppmaningar. Målet är att ”förmå de felaktiga till rättning”.⁷⁸ Befolkningen ska disciplineras. Kyrkan blir här ett institut som utövar makt genom ideologisk granskning.

Det finns möjlighet att överklaga beslut från både kyrko- och sockenstämma. Dessa möjligheter är dock inget som får något större utrymme, och proceduren förklaras inte i speciellt. Den som är missnöjd med beslut i sockenstämma kan söka ändring genom att kontakta domkapitlet. För överklagan av kyrkorådets beslut kontaktas rådets ordförande, som erbjuder vidare instruktioner.⁷⁹ Proceduren kring överklagan är viktiga att ägna en tanke åt, då överklagan talar om vad respektive instansers makt kommer ifrån, vad som gör den befogad och vilken makt eller instans som står över den. I lagstiftningen från 1817 är möjligheterna ännu inte speciellt utvecklade i själva lagtexten, men det finns en möjlighet att ta upp ärenden till en mer central nivå. Det centrala står över det lokala.

⁷⁷ Förordning angående sockenstämmor och kyrkoråd, 26 februari 1817, paragraf 11 och 12

⁷⁸ Ibid., paragraf, 13 och 14

⁷⁹ Ibid., paragraf 9 och 15

4.5 1828: Mer om sockenstämma och kyrkoråd

1828 förändras och vidareutvecklas lagarna kring sockenstämmor och kyrkoråd från 1817. Det finns här en vilja att ge kyrkoråden en närmare tillsyn över den allmänna sjukvården, för att uppnå en förbättrad hälsovård i riket. Kyrkorådets ansvar för sjukvården i församlingen stärks, speciellt nämns späda och fattiga barn. Även ansvar för fattiga barns uppfostran och ungdomens sysselsättande tillkommer. Vidare skall kyrkorådet ansvara för nykterheten i församlingen, och övervaka ”ungdomens lekar och tidsfördriv så att de ej urartar i utsvävningar.”⁸⁰ Det handlar med andra ord om frågor relaterade till hälsa och moral. Detta blir verktyg för att forma befolkningens beteenden.

Kyrkorådet skall verka genom varningar och föreskrifter, och om bättring inte kan uppnås på så vis har rådet rätt att ta till böter. Den rätt som kyrkoråden får kallas här för en *domsrätt*. Målet med kyrkorådets arbete får här mer utrymme: oordningheter och fel i allmänhetens liv ska förekommas och vanor eller fördomar som skadar hälsan skall utrotas.⁸¹ 1828 och tidigare så utövar kyrkoråden en makt genom granskning och insamling av information, i syfte att forma befolkningens beteende. Normer för det normala upprättas. Det är en makt som börjar genom tillrättavisningar och varningar, men som i förlängningen kan bli hård och juridisk. Den makt som börjar som en ledande, normaliserande och ideologisk makt övergår i en konkret och repressiv makt om den första makten inte räcker till. Bakom den mjuka makten finns den hårda.

⁸⁰ *Om åtskilliga ändringar...*, paragraf 1 respektive 3, 27 februari 1828, Svensk Författningssamling

⁸¹ *Ibid.*, paragraf 4

4.6 1842: Folkskolan

1837 tillsattes en kommitté vars uppgift var att utarbeta en allmän stadga angående fattigvården i riket. Kommitténs slutsats, efter två års undersökningar, var bland annat att fattigdomen var nära förknippad med en brist på bildning och sedlighet. En mer utvecklad skola var en metod mot fattigdomen, och bristen på utbildning var därmed nära kopplad till de sociala problem som oroade lagstiftarna. Det syns tydligt i författningstexterna att dessa frågor hänger samman:

Fattigvårdsförordningen talar om vikten av utbildning, att skapa sedlighet för att utrota fattigdom. folkskoleförfattningen har å sin sida en tydlig föreställning om att det ska skapas ansvariga och arbetsamma medborgare. Alla problem var hopkopplade, och de utmynnar i vad som kallas ”den sociala frågan”.⁸² Brist på bildning och moral anses skapa sociala problem. Det är möjligt att se folkskolan som ett hegemoniskt projekt, en metod att skapa politisk stabilitet. Eftersom folkskolan var en lösning på ett fattigdomsproblem, riktades den huvudsakligen mot de fattiga. De nya skolorna utgjorde en fortsättning på fattigskolorna, som redan fanns runt om i landet. I skolorna undervisades eleverna i en riktning som skulle göra dem till goda, nyttiga och dygdiga medborgare. Uppfostran och utbildning gick hand i hand, och det finns en vilja att göra barnen redo för arbete.⁸³ Denna syn på den sociala frågan, med utbildning och fattigvård tätt sammankopplade, säger oss en hel del om hur det politiska etablissemanget såg på problemet och dess lösning. Befolkningen ska tämjas, bildas och civiliseras. Skolan förmedlar moral och ideologi.

1842 instiftades den första lagen om en enhetlig folkskola i hela Sverige. Två år tidigare har regeringen föredragits rörande tillståndet av folkundervisningen ute i socknarna, och nu är tiden kommen för en enhetlig lagstiftning. Lagen behandlar regler för utbildning av lärare, fördelning av stipendier, kort om vad skolorna ska lära ut och hur de ska styras. Inom fem år från lagens införande skall den vara verklighet i samtliga socknar.⁸⁴ De nya folkskolorna etablerades och spreds fort efter lagstiftningen 1842. Genom både fattigvårdens satsningar och privata donationer grundades skolor i hela landet. Utvecklingen verkar ha legat ett par steg före i Stockholm, som redan på 1810-talet hade fattigskolor i varje församling. Dessa fattigskolor utvecklades ofta till folkskolor.⁸⁵

Lagen angående folkundervisningen i riket inleder med att konstatera att ”I varje stadsförsamling

82 Lundgren, sida 142-143

83 Karlsson, sida 24-25

84 *Angående folkundervisningen i riket*, inledning, 18 juni 1842, SFS

85 Karlsson, sida 89

och varje socken på landet bör finnas en, helst fast, skola med vederbörligen godkänd lärare”. Det finns en viss förståelse för lokala förhållanden i de kommande två paragraferna. Här införs undantag för socknar med liten befolkning, som kan samarbeta med andra, närliggande socknar. Särdeles fattiga socknar kan bygga upp flyttbara skolor, istället för de fasta. Syftet med dessa verkar vara att de kostar mindre.⁸⁶ Ambitionen att hålla kostnaderna nere är ständigt närvarande i texten.

Som skoldistrikt räknas stadsförsamlingar eller socknar på landet. Var och en av dessa skall utse en skolstyrelse, som fattar besluten i skolfrågorna. Styrelsen består av kyrkoherden, och ett par valda medlemmar ur den lokala församlingen. Denna styrelse skall ha insikt i skolans arbete och vårda deras aktiviteter.⁸⁷ Skolstyrelsen uppgift är att lägga fram en plan om undervisningsmetoder och disciplin, ”med mera”. Denna skall dock godkännas av domkapitlet, som granskar så att planen inte bryter mot kungens föreskrifter.⁸⁸ Här ser vi alltså hur det lokala får fria tyglar inom vissa ramar, och att det som granskas är om agerandet går utanför dessa ramar. Det är då staten ingriper restriktivt. Skolstyrelsen agerar självständigt inom den frihet staten konstruerat, och även kyrkan spelar en roll som granskande myndighet. Makt och vetande är sammankopplat, och staten styr genom vad Steven Lukes kallar *the rule of freedom*. Den lokala politiken godkänns av staten på ett generellt plan, men större delen av verksamheten lämnas upp till de enskilda sfärerna. Staten skapar frihet, men om denna ”går utanför sina ramar” ingriper staten restriktivt och dominerande.

Skoldistriktet ska stå för lokaler till skolorna. Det som i detta sammanhang är relevant är att det är de boende i socknen som skall stå för kostnaderna för lokalerna. Även lärarnas löner skall bekostas av de boende.⁸⁹ Folkundervisningen blir en lokal och en allmän angelägenhet. För att finansiera kostnaderna för skolan kan skolstyrelsen ta upp avgifter från barnen i skolan. Dessutom måste alla skatteskyldiga i socknen bidra till skolans finansiering.⁹⁰ Med andra ord slår staten fast behovet av att alla i riket skall utbildas, sätter upp ramar för utbildningens form, och lämnar finansieringen och genomförandet på de enskilda, lokala enheterna. Detta sker dock på ett positivt sätt – staten ger socknarna rätten att ta ut skatt för att finansiera skolan. Folkskolan finansieras, och staten undviker ytterligare politiska och ekonomiska ansvarsområden.

Det är upp till domkapitlet själva att bestämma vad folkskolelärarna ska lära sig. Författningen tar upp vissa minimikrav, men betonar att det är upp till domkapitlet att forma utbildningen.

86 *Angående folkundervisningen i riket*, paragraf 1, 18 juni 1842

87 *Ibid.*, paragraf 2

88 *Ibid.*, paragraf 5

89 *Ibid.*, paragraf 5, moment 3 och 4

90 *Ibid.*, paragraf 4, moment 4

Minimikraven innefattar läsning, skrivning, räkning av hela tal, katekesen och biblisk historia. Domkapitlen måste utse en person som är ansvarig för utbildningen av lärare.⁹¹ Det ställs upp minimikrav även på folkskolans utexaminerade elever. Här handlar det om innanläsning, kristendom, sång och räkning. Eleven skall vara förberedd att börja läsa inför konfirmationen.⁹² Undervisningen i folkskolorna är nära kopplad till religiösa frågor och institutioner.

Folkskolans ambition avslöjas av att det nu lagstiftas om att alla barn i riket skall inställa sig till dessa skolor.⁹³ Det är de lokala skolstyrelserna som avgör i vilken ålder barnen ska börja i skolan. När de väl har uppnått denna ålder gäller allmän skolplikt. Dock finns det systematiska undantag från denna plikt. Det gäller barn som istället undervisas hemma, eller på antingen enskild skola eller offentligt läroverk. De enskilda och offentliga skolorna måste vara ”vederbörligt godkända”, och skall stå under skolstyrelsens granskning.⁹⁴ Av denna formulering, att offentlig skola kan ersätta den kommunala folkskolan, står det klart att det kommunala inte räknas till det offentliga. Det är en enskild sfär bland många, och då staten bestämmer att alla invånare skall undervisas, är det egentligen inte relevant i vilken enskild sfär detta sker. Ur den centrala maktens synvinkel är det sak samma. Staten auktoriserar generella politiska riktningar, den detaljstyr inte. Staten leder och skapar frihet.

Om föräldrar skulle ”tredskas” då det gäller dessa föreskrifter, genom att inte skicka sina barn till skolan eller vägra delta i finansieringen av skolan, så kan de upprepade gånger varnas av prästen och sedan av skolstyrelsen. Vägrar de trots detta att lyda skolföreskrifterna kan deras barn tas ifrån dem, och placeras i en annan familj. Kostnaden för skolan tvingas då ur föräldrarna ”med laga ordning”.⁹⁵ Politiken går från ledande granskning och varningar, makt genom att skapa en gemensam ideologi, till repressiva juridiska maktmedel.

Det är också möjligt för privatpersoner att öppna enskilda skolor. Enskild skola står dock under skolstyrelsens inseeende. Styrelsen kan komma med förändringar och jämkningar, så länge dessa jämkningar inte går emot stiftarens bestämda vilja.⁹⁶ Det är en begränsad makt som skolstyrelsen har, och det är svårt att veta hur stark den varit i praktiken. Tanken bakom lagen är dock tydlig: ägaren har inte full makt över sin skola, men inte heller skolstyrelsen.

91 *Angående folkundervisningen i riket*, paragraf 5, 18 juni 1842

92 *Ibid.*, paragraf 7

93 *Ibid.*, paragraf 8

94 *Ibid.*, paragraf 8, moment 3

95 *Ibid.*, paragraf 8, moment 5

96 *Ibid.*, paragraf 12

Paragraf nummer två handlar om granskning av de lokala skolorna. Detta är en uppgift som faller på de lokala skolstyrelserna.⁹⁷ Författarna till författningstexten nöjer sig dock inte med denna granskning. Även domkapitlet vakar över skolans ledning. Deras uppgift är att hålla koll på skolorna inom sitt område. Skolstyrelserna rapporterar till domkapitlet, och dessa rapporterar sedan till kungens förvaltning.⁹⁸ Ett nät av kontroll vävs av staten och kyrkan. Mycket av mönstren är gemensamma med reglerna om fattigvården: reglerna och gränserna sätts upp av staten, och det skapas en sfär där den lokala makten är fri. Gränserna vaktas av staten, ibland via kyrkan. Liknande kontrollsystem granskar skolorna, oavsett om de hör till socknen eller är privata.

Av allt detta följer att 1842 inte innebar ett förstatligande av skolan, utan expansionen av verksamheterna sker på kommunens område. Skolan blir en kollektiv och samhällelig angelägenhet, i socknar och kommuner och allt staten gör är att ställa upp riktlinjer. 1842 års förordning är inte helt en lagstiftning om plikt om skolplikt för alla barn. Det är snarare en lagstiftning om att alla socknar ska införa skolor. Lagstiftningen innebär dock ingen skolplikt, utan en undervisningsplikt. Undervisningen i hemmen kan fungera lika bra. Detta förändras först 1882, då skolgång mellan sju och fjorton års ålder blir juridiskt obligatoriskt.⁹⁹ Under hela vår period är det snarare principen om en total undervisning som är intressant, snarare än formen av och det kunskapsmässiga innehållet i densamma. Detaljerna lämnas aktivt till de lokala myndigheterna.

Roddy Nilsson skriver i sin studie av svensk socialpolitik att vikten av 1842 års lagstiftning ofta har överdrivits. Folkskolelagen innebar snarast en formell kodifiering av de redan existerande fattigskolorna. Majoriteten av socknarna hade redan någon form av skola 1842. Dock kan lagstiftningen fortfarande användas för att studera lagstiftarnas intentioner, hur de vill och försöker styra det lokala samhället.¹⁰⁰ Lars Pettersson belyser även en annan intressant process, nämligen den liberala och den konservativa inställningen till folkskolan. Medan de liberala såg folkskolan som en möjlighet att skapa socialt lugn ansåg de konservativa ofta att folkskolan skulle uppvigla massorna.¹⁰¹ Båda dessa inställningar återfinns i den funktion som den färdiga folkskolan faktiskt fick. Folkskolan social sammanhållning, men inte genom att minska befolkningens politiska aktivitet, utan snarare tvärt om.

97 *Angående folkundervisningen i riket*, paragraf 2, 18 juni 1842

98 *Ibid.*, paragraf 13

99 Sandin, sida 32

100 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 62 och Pettersson, sida 317

101 Pettersson, sida 125-126

4.7 1843: Staten och socknarna

Vid vår periods start var den offentliga verksamheten betydligt mindre homogen än vad vi är vana vid idag.¹⁰² Det som händer genom 1800-talets lagstiftning är bland annat att det enskilda i form av kommuner och associationer får ett allt större och tydligare ansvar för fattigvård och skola. Detta ansvar kodifieras i lagstiftningen.¹⁰³ Det visar sig också i inledningen till flera lagar att ambitionen är just att skapa en mer enhetlig verksamhet. Mer enhetliga lagar ska ge ett mer enhetligt samhälle.

I augusti 1843 stiftas en enhetlig lag om sockenstämmorna i riket. Den gamla, dittills gällande lagen är från 1817. Bara ett par år senare ska det komma en lag som ytterligare definierar socknarnas verksamhet. Lagarna ersätter med alltså varandra med ganska korta mellanrum. Styrelseformerna och regleringarna förändras i takt med ekonomin och demografin. Som tidigare är sockenstämmorna de lokala utövarna av makt. Till stämmans ärenden hör både folkundervisning och vård av fattiga.¹⁰⁴ Med andra ord faller båda frågorna vi ska titta närmare på inom socknarnas verksamhet: fattigvård och folkundervisning. Det finns dessutom en lokal statlig representant, befallningshavaren.¹⁰⁵ Befallningshavaren var ett dåtida namn på landshövdingen, som från och med nu kommer att kallas för just detta. Landshövdingen granskar den lokala politiken.

Konstellationen som beskrivs ovan säger en hel del om hur stämmorna i alla fall är tänkta att fungera. Stämman består av medlemmar i socknen, med vissa befogenheter hos kyrkans och statens representanter. Alla i socknen som äger beskattad fastighet har rätt att delta i beslut och förhandlingar. Det gäller även de som äger fabriker, och bedriver hantverk eller näring.¹⁰⁶ De sociala klyftorna växer på landsbygden, och samtidigt som nya grupper får möjlighet att rösta på sockenstämman hålls stora mängder egendomslösa fortfarande utanför.¹⁰⁷

I samband med lagstiftningen om sockenstämmorna fattas också beslut om ny författning angående kyrkoråden i riket. I varje socken skall det finnas ett kyrkoråd. Detta ska bestå av kyrkvårdarna, samt fyra till åtta medlemmar av socknen, som väljs på sockenstämman.¹⁰⁸ Ansvaret handlar om att ”kyrkorådet tillkommer att handhava kyrkodisciplin och vad till religionens och sedernas vård hör”.

102 Jansson, sida 85

103 Ibid. sida 108

104 *Om sockenstämmor i riket*, paragraf 9 och 11, 29 augusti 1843, SFS

105 Ibid., paragraf 1, 2 och 3

106 Ibid., paragraf 5

107 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 60

108 *Om kyrkoråd*, paragraf 1, 29 augusti 1843, SFS

Exempel på detta kan vara oordentligheter vid gudstjänst, försummelse av gudstjänst, uteblivna katekesförhör, barnuppfostran och äktenskap, men ej egentliga lagbrott— dessa hör till domstolen.¹⁰⁹ Kyrkorådet skall agera genom att utfärda varningar och föreskrifter, men kan också ta till juridiska medel. Dessa består i böter och viten. Rådet har också rätt att kalla till sig medlemmar i socknen för att utreda dem. Om sockenbor inte visar sig medgörliga blir frågan ett ärende för landshövdingen, och blir alltså en fråga för statens representant.¹¹⁰ Personer som inte rättar sig efter att utsatts för dylik analys blir en fråga för en mer straffande makt. Denna bild av kyrkans lokala makt är intressant. Vi ser en makt som agerar genom granskning och korrigerande, men som i förlängningen kan utsträckas till ett mer direkt och konkret straffande maktutövande. När politiken går från granskning till ”hårdare” maktutövning går även befogenheterna från socknen till staten, även om denna använder sig av en lokal representant. Vi ser också hur den lokala makten vilar på en garanti av statlig makt. För att garantera det ideologiskt ledande finns det dominerande.

Samtidigt lagstiftas också om sockennämnder på landet. Dessa fungerar efter en egen lag. Varje socken på landet skall ha en sockennämnd. Denna nämnd skall ansvara för hälsovård, tjänstefolks olydnad mot husbönder och slarv med eld. De skall även ansvara för att upprätthålla överenskommelser om allmän ordning och sedlighet, som fattats av sockenstämman. Ansvar för hälsovård tar nämnden i och med denna lag över från kyrkorådet.¹¹¹ Nämnden är alltså en mer praktisk organisation, som även tar över verksamheter som varit kyrkliga. Nämnden är finansierad av styrelsen, och har inte rätt att ta ut egna avgifter.¹¹² Även här ser vi alltså granskning och kontroll av sedlighet, denna gång nära förbundet med befolkningens hälsa. Både verksamheten som bedrivs av sockennämnden och den som bedrivs av kyrkorådet handlar om befolkningens andliga och fysiska hälsa. Deras verksamhet består i förhör och analys, i strängaste fall viten— men i förlängningen finns staten och domstolen där. I samtliga dessa fall lägger sig staten inte direkt i verksamheten, utan står som garant och kontrollör i bakgrunden. När saker överklagas kommer staten in i bilden, och när mål för verksamheten ska sättas upp, men kommuner och socknar bedriver sin verksamhet själva, inom ramar uppsatta av det statliga. Staten upprättar en frihet för kommunen, som den har att regera fritt inom. Relationen mellan staten och kommunerna är en relation av allmänt— enskilt, och skiljer sig inte mycket från hur paragraferna om statens relation till olika bolag är formulerade. Statens roll är att sätta upp spelregler och garantera att dessa följs.

109 *Om kyrkoråd*, paragraf 4, 29 augusti 1843

110 *Ibid.*, paragraf 5 och 8

111 *Om Sockennämnder på landet*, paragraf 1 och 2, 29 augusti 1843, SFS

112 *Ibid.*, paragraf 4 och 5

4.8 1847: Fattigvården

Kommunförfattningen från 1847 innebär att stadgar från 1788, 1805 och 1811 upphävs. Lagen är definitivt en del i projektet att forma relationen stat-kommun och ge kommunerna ett självstyre, inom vissa statliga ramar. Detta försök med kommunalt självstyre visar sig genom organiseringen av fattigvården. Genom att lagstifta om fattigvård fortsätter staten diskussionen (eller snarare sin monolog?) om staten och socknarna. I relationen mellan stat och kommun är det staten som har hela makten.

Den första paragrafen slår fast att varje socken skall ge ”nödtorftig vård och försörjning åt sådana dess medlemmar som, i hänseende till bristande arbetsförmåga, som i brist på andra utvägar och medel” inte kan försörja sig själva.¹¹³ Befolkningen behandlas juridiskt enhetligt. Sockenstämma respektive stad fattar beslut angående fattigvården, men dessa måste sedan granskas av statens lokala representant. Dennes roll är enligt författningen att se att kommunens bestämmelser följer gällande lagar.¹¹⁴ Det lokala får en frihet, men den måste kontrolleras och garanteras av den centrala makten. Det instiftas instanser för att göra detta möjligt.

Varje socken skall inrätta en fattigvårdsstyrelse, som fattar beslut om bidrag och behov.¹¹⁵ Författningen beskriver även vilka som har rätt att få understöd från kommunen. Ett undantag är arbetare tjänstehjon, bruks- och gruvarbetare, med hustrur och familjer, som är anställda. Här är istället arbetsgivaren ansvarig för eventuellt understöd.¹¹⁶ Detta är ett tydligt exempel på att kommunen är en enskild inrättning, bland många. Det offentliga vill ej ta ansvar, och undviker att tynga staten med mer verksamheter. Ansvaret för de anställda människornas försörjning ligger inte i den enskilda sfären kommunen, utan hos den lika enskilda arbetsgivaren.

Även i lagtextens paragraf 22 är det klart att det i förlängningen är staten som sätter gränserna och utgör garantin för det lokala självstyret. Här slås det fast att kommunala ärenden överklagas hos statens lokala representant, och i Stockholm stad sker det hos överståthållaren. Det slås även fast att de som faller igenom de luckor som trots allt finns i systemet skall få sin försörjning betalad av staten.¹¹⁷ Större delen av ansvaret delegeras till socknarna, men det verkar finnas en medvetenhet om att systemet med fattigvård har sina luckor. Staten lyckas avsäga sig större delen av ansvaret,

113 *Angående fattigvården i riket*, paragraf 1, 25 maj 1847, SFS

114 *Ibid.*, paragraf 2

115 *Ibid.*, paragraf 3

116 *Ibid.*, paragraf 5

117 *Ibid.*, paragraf 22

och accepterar att stå som garant för de som trots allt faller igenom.

Ett antal paragrafer ägnas åt att kontrollera vem som hör till vilken socken. Det första kriteriet är att undersåten ska bo i samma socken tre år i följd, efter att ha fyllt femton år. Under dessa år får personen inte leva på fattigunderstöd från annan socken. Hustru och barn anses tillhöra samma socken som mannen. Personer som inte kan ordnas in efter detta kriterium tillhör i första hand den ort modern är skriven på.¹¹⁸ Dessa paragrafer drivs av en ständig vilja att ordna in undersåtar i ett enhetligt system. Den enhetliga fattigvården kräver en ökad registrering av befolkningen. Denna ambition visar sig även genom en kontroll av flyttning mellan socknar. Den som flyttar mellan socknar måste visa upp dokument från sin ursprungliga pastorsmyndighet, innehållande: för- och efternamn, stånd och yrke, födelse- och dopdatum, föräldrars församling och församling där dop skedde. Även datum då personen flyttade till sin gamla församling behöver styrkas.¹¹⁹ Det finns här ett starkt samband mellan kontroll-vetande och understödspolitik. När rättigheterna att få fattigstöd och undervisning expanderar, expanderar även granskningen av befolkningen. Detta behöver inte alls ses som en självklarhet utan är del av en historisk och politisk process.

Fattigvårdsstyrelsen får husbonde- och målsmansrätt över den som lever på fattigunderstöd. Dessa rättigheter kan sedan överlåtas på en tredje part, om denna övertar försörjningen av den fattige. Män ansvarar för att försörja sina familjer. All den fattiges egendom tillfaller fattigstyrelsen.¹²⁰ Här finns ständigt ett rättighetstänkande närvarande. Varje *man* som vill bli klassad som en ”fullvärdig” medborgare måste försörja sig själv, och dessutom eventuell familj. Lyckas inte detta försakas rätten, och mannen blir en omyndig. Då faller myndigheten istället på den som står för försörjningen – kommunen. Medborgarskap är något som måste *förtjänas*. Den som inte kan nå upp till kraven förlorar sitt fulla medborgarskap, och därmed sina rättigheter.

1847 års lagstiftning innebar en expansion av socialpolitiken. Fattigunderstödet skulle anpassa sig efter antalet fattiga, vilket tidigare varit långt från självklart. Kostnaderna för fattigvården faller i första hand på lokalsamhällets befolkning.¹²¹ Det finns dock vissa möjligheter för socknarna att söka statliga bidrag. Slutligen konstaterar författningen att ”Vår befallningshavare tillkommer att noggrant tillse efterlevnaden av denna förordning samt vidtaga lämpliga åtgärder till rättelse i de avvikelser däriifrån.”¹²² Det skapas en lokalt fri maktutövning, som staten ständigt kontrollerar.

118 *Angående fattigvården i riket*, paragraf 14, 15 och 16, 25 maj 1847

119 *Ibid.*, paragraf 16

120 *Ibid.*, paragraf 7 och 9

121 Nilsson, Göran B. och Berggren, Håkan, sida 8f

122 *Angående fattigvården i riket*, paragraf 23 och 26, 25 maj 1847

Folkskola och fattigvård som biopolitik

Det är nu på sin plats att sammanfattande diskutera vad dessa lagar från 1800-talets första halva kan innebära. Låt oss först repetera vad vi här menar med biopolitik. Foucault försöker med termen biopolitik fånga en politik som strävar efter att forma, analysera och kontrollera beteenden. Jordnära frågor kring till exempel befolkningens kroppar, hälsa och hygien blir högst politiska och aktiva frågor. Moralen blir högst politisk. Detta är politiska frågor som lätt kan kopplas till saker som folkskola och fattigvård, och på så vis även statens relation till lokalsamhällena.

Införandet av en rikstäckande och enhetlig folkskola kan ses som en del i en politik mellan den centrala staten och dess befolkning. Folkskolan är ett stort, enhetligt projekt som utgår från staten, och tränger ner mycket nära undersåtarna. Det samma måste sägas om projektet med en enhetlig fattigvård. Projektet representerar en allt mer enhetlig politik från centrum ut till periferin ute i lokalsamhällena. Både folkskolan och fattigvården är del av ett försök från staten att behandla en heterogen massa som en homogen sådan, och på så vis försöka arbeta för en mer homogen befolkning. Disciplin blir en viktig metod.

Statens roll i detta projekt är i huvudsak att sätta upp högst generella och ospecifika mål, och lämnar det mesta av innehållet till lokala myndigheter. Staten konstaterar att eleverna skall undervisas, nämner att barnen ska lära sig historia, att räkna och skriva, men är inte intresserad av att styra detaljer, disciplin eller undervisningsmetod.¹²³ Så pass långt långt sträcker sig statens intresse. Lagen lägger till exempel fram ämnen som en folkskolelärare skall vara insatt i, som bibelhistoria, kyrkosång och enkel gymnastik. Ytterligare kunskap som är passande för lärarna slås fast av domkapitlet.¹²⁴ Det konstateras sedan i lagen att lärartjänster skall tillsättas främst med tanke på ”gudsfruktan och sedlig wandel”.¹²⁵ Trots att lagen ställer upp pekpinningar är det ändå sedlighet och personliga egenskaper som väger tyngst. Det intressanta för staten är att föra en politik som är homogen i sin form mot befolkningen. Politikens (undervisningens och fattigvårdens) mer detaljerade *innehåll* lämnas åt de enskilda lokalsamhällena. Staten styr genom att ge de enskilda sfärerna frihet. De enskilda sfärerna auktoriseras, staten godkänner en generell politisk riktning, men större delen av politiken sker utanför det statliga. Staten leder och skapar frihet.

123 *Angående folkundervisningen i riket*, paragraf 7, 25 maj 1842

124 *Ibid.*, paragraf 5

125 *Ibid.*, paragraf 6

Något som var viktigt att klargöra i detta sammanhang var vilka människor som skulle tillhöra vilken kommun. Detta behandlas i långa, detaljerade moment i flera paragrafer.¹²⁶ Det är också detta som visar sig vara det största problemet med författningen. Den administrativa modellen av kommuner kan inte riktigt kontrollera den förändrade demografin, och kraven på en mer total, enhetlig kontroll. Lagar från 1800-talets början, om begränsningar i rätten att flytta, försvinner. Lagstiftningen återkommer till detta problem, som är återkommande i debatten fram till 1871.¹²⁷ När de konkreta hindren av flytt minskar, behövs ett utökat system av kontroll av information om befolkningen. I och med de sociala rättigheter som kommunerna har ansvar för skapas ett system av kontroll och ekonomiska regler kring befolkningens flyttningar. Begränsningarna i rätten att flytta försvagas. Socialpolitiken och insamlandet av information ökar simultant.

Självstyret kan även kallas för ett självadministrerande. Det får då mindre klang av att kommunerna är fria att agera (i någon form av maktvakuum) utan betonar snarare just hur kommunerna styr inom fält som redan har bestämts. Av detta får vi dock inte dra slutsatsen av att kommunerna är passiva objekt. Bilden blir mer nyanserad – det handlar inte bara om att staten sätter upp ramar, utan också om att staten skapar genom positiv makt. Samtidigt tränger den sig allt mer på och blir allt mer närvarande. Här finns det en intressant paradox, som vi behöver titta närmare på: hur kan 1800-talet präglas av både ett avlägsnande och ökat inträngande av central makt ner i det lokala? Denna fråga utgör en paradox som vi kommer att återkomma till, när vi samlat tillräcklig kunskap för att kunna besvara den.

126 *Angående folkundervisningen i riket*, paragraf 14,15,16, , 25 maj 1842

127 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 7f

4.9 1853: Om fattigvården

1853 lagstiftas det om vissa ändringar i fattigvårdslagen från 1847. Det kvarstår att varje socken ska lämna nödtorftig vård som inte kan försörja sig själva på grund av sjukdom eller bristande arbetsförmåga. Den andra sidan av denna bestämmelse visar sig genom att arbetsföra är skyldiga att försörja sig själva, utan fattigvårdssamhällets betungande. Fattigvården ska organiseras efter ortens beskaffenhet och särskilda omständigheter.¹²⁸ Inom varje socken skall det finnas en fattigvårdsstyrelse, som bedömer behov, och i vilken mån understöd ska lämnas ut.¹²⁹ Lagen slår vidare fast att fattiga barn ska försörjas, och i möjligaste mån också undervisas. Lokalsamhället ansvarar för detta. Vad gäller hantverkare, bruks- eller gruvarbetare och tjänstefolk skall dock arbetsgivaren ansvara för att de inte ligger fattigvårdssamhället till last. Dessa är i och med sin anställning inte en del av samma enskilda sfär som kommunen.¹³⁰ Fattigvårdsstyrelsen får full husbonde- och målsmansrätt över dem som till fullo försörjer sig genom understöd. Samma tanke visar sig också genom att den man som försummar att försörja sin familj kan förlora sin myndighet.¹³¹

En viktig nyhet 1853 är att ingen kan nekas inflyttning i socken, på grund av oro för framtida fattigvård. I fall av ogifta kvinnor som föder barn inom 8 månader, eller lytt tjänstefolk, kan dock fattigvårdssamhället ansöka hos landshövdingen om att befrias från försörjningen. Det är i relationen mellan lokalsamhällets politik som staten dyker upp, och rätten att flytta är inte oinskränkt. Ett ekonomiskt beräknande system av vetande växer fram mellan socknarna. Lagen fastslår att befolkningen tillhör den socken där han eller hon är folkbokförd. Dock råder det undantag för nyinflyttade människor. Om dessa behöver understöd de första månaderna i en kommun, är det fortfarande den gamla socknen som betalar. Kan hemvisten inte avgöras betalar kronan.¹³² Den som är i behov av fattigunderstöd, men som har sin försörjningsort på annan ort han är skriven, skall få understöd av samhället han bor i. Denna ort samlar information, som sedan skickas till landshövdingen, som presenterar materialet för det andra samhället. Det finns då möjlighet att de betalar utgifterna.¹³³ Konkreta restriktioner i rätten att flytta ersätts med ett politiskt projekt av kontroll genom information och ekonomiska bestämmelser.

128 *Angående fattigvården i riket*, paragraf 1 och 2

129 *Ibid.*, paragraf 3 och 4

130 *Ibid.*, paragraf 5 och 6

131 *Ibid.*, paragraf 7

132 *Ibid.*, paragraf 14, 15 och 16, 13 juli 1853

133 *Ibid.*, paragraf 18

1853 diskuteras i författningen hur fattigvården ska finansieras. Olika metoder värderas mot varandra. För att finansiera fattigvården ska fattigvårdsstyrelsen i första hand ta till frivilliga gåvor, viten och fattigvårdens eget kapital. Förutom detta finns det dock möjlighet att ta upp en speciell avgift från alla boende i lokalsamhället, för att finansiera fattigvården.¹³⁴ I första hand skall fattigvårdssamhället vara ett slutet system, men då detta inte räcker till behövs avgifter utifrån.

4.10 1862: Staten och kommunerna

Relationen mellan det lokala och centrala förändras. 1862 kommer det ut ännu en lag som bearbetar denna relation. Det är nu socknarna definitivt omvandlas till kommuner. Makt går även från det kyrkliga till det världsliga, och omstöpnigen från det gamla till det nya fortsätter skoningslöst. Det som antyddes gällande kommunalt självstyre 1843 blir nu mer uttalat. Lagtexten från 1862 inleder med att konstatera att varje socken på landet nu skall utgöra en kommun. Kommunens medlemmar skall tillsammans styra sina gemensamma ordnings- och hushållsangelägenheter, i enlighet med denna förordning. Den statliga garantin består – kommunen skall styra sig själv ”så vida det inte tillkommer offentlig ämbetsmyndighet”.¹³⁵

Medlem av kommun är den som är mantalsskriven i kommunen, eller den som har fast egendom, kapital eller utför arbete ”till allmän bevillning”.¹³⁶ Dessa kommuners medlemmar utövar sin beslutanderätt genom kommunfullmäktige eller kommunalstämman. Verkställande och förvaltning tillkommer i sin tur en kommunalnämnd, eller andra särskilt tillsatta personer eller styrelser. Kommunerna har med andra ord rätt att tillsätta egna styrelser, och på så sätt forma sin egen administration. Denna paragraf avslutas med att kommentera relationen till staten: ”Ej må kommunalmyndighet sig befatta med verkställighetsåtgärd, som till offentlig myndighet hör.”¹³⁷

Tre ordinarie kommunalstämmor skall hållas årligen. Både landshövdingen och kommunnämnden, samt ordföranden kan sammankalla kommunstämma, då de anser det nödvändigt.¹³⁸ Med andra ord kan både de lokalt kommunala och statligt centrala myndigheterna sammankalla möten vad gäller

134 *Angående fattigvården i riket*, , paragraf 10, 13 juli 1853, SFS

135 *Förordning om kommunalstyrelse på landet*, paragraf 1, 21 mars 1862, SFS

136 *Ibid*, paragraf 4

137 *Ibid*, paragraf 6

138 *Ibid.*, paragraf 17-18

kommunens styrelse. Det är mer som är gemensamt mellan lagarna 1843 och 1862 än som skiljer de två modellerna åt. Skillnaden visar sig dock i städerna. 1862 års lag och införandet av kommunerna innebär att riket blir än mer enhetligt. Lagen från 1862 behandlar hela riket, både land och stad. I städerna försvinner alltså de organ som tidigare fattat beslut och ersätts med kommunerna. På landet handlar det snarast om en gradfråga: kommunernas självständighet att forma sitt eget utseende och driva sin verksamhet ökar. Strukturen av en styrelse med en praktisk nämnd kvarstår, och dessa lokala myndigheter har ansvar för skola och fattigvård. En nyhet är rätten att tillsätta egna styrelser. Annars är lagen i hög grad en bekräftelse av tidigare lagar. Det är lätt att få intrycket att syftet med lagen 1862 är att göra riket mer enhetligt, och att detta riktar sig mest mot städerna.

Om kommunfullmäktige och kommunnämnd

Rätten att tillsätta egna, lokala styrelser visar sig genom tillkomsten av kommunalfullmäktige. Om kommunstämman finner det lämpligt, kan den överlåta till ett kommunfullmäktige att handleda och avgöra de till stämman hörande ärendena. Precis som kommunfullmäktige kan skapas kan den också upplösas av kommunen. Fullmäktige är en instans som lever inom den frihet som staten givit kommunerna. Vissa ärenden kan dock inte överföras till fullmäktige, och till dessa hör avgifter på kommunens medlemmar, val av landstingsmän och mer långsiktiga lån.¹³⁹ Fullmäktige är likt nämnder ett praktiskt verktyg, som ska underlätta men har begränsade befogenheter. Det är del i en process som avgör vad kommunerna har makt över, vilken makt de kan vidarebefordra och var ramarna för deras frihet går.

I varje socken, eller bildad kommun, skall även finnas en kommunalnämnd. Kommunalnämnden skall ombesörja att besluten i stämma eller fullmäktige verkställs. Nämnden skall granska de särskilda styrelser och personer som kommunen tillsätter. Uppgifterna innefattar även att verkställa uppbörd och debitering av kommunens inkomster, och att tillämpa kommunens regleringar angående sundhet, sedlighet och ordning inom kommunen.¹⁴⁰ Kommunalnämnden tar över de granskande och korrigerande funktioner som sockennämnden förut hade. Värt att notera är att texten från 1862 inte talar om någon instans som skall ta vid de gamla kyrkorådets verksamhet att granska religiös sedlighet och ordentlighet. Antingen är tanken att kommunnämndernas verksamhet skall ta över, då de fyller liknande kontrollfunktioner, eller att kyrkoråden tydligt ska hålla sig till

¹³⁹ *Förordning om kommunalstyrelse på landet*, paragraf 27, 28 och 33, 21 mars 1862

¹⁴⁰ *Ibid.*, paragraf 38

just religiös ordentlighet. Det faktum att kyrkoråden inte alls berörs kan tyda på att dessa anses falla utanför textens ämne. Författningstexten gäller kommunernas verksamhet, inte kyrkans. Dessa två skiljs nu tydligare än tidigare.

Kommunalnämnden kan utmäta böter och viten för brott mot de kommunala reglerna. Om den anklagade inte erkänner skall dock fallet gå vidare och tas upp i domstol.¹⁴¹ Här visas åter en granskande verksamhet, som backas upp och garanteras av en ytterligare makt. Från det kommunala, till det statliga. Lagen slår även fast att kommunens medlemmar är fortsatt skyldiga att finansiera kommunens verksamheter. Kommunerna har rätt att ta upp skatt i dessa syften. Skyldiga att bidra till kommunens finansiering är de som äger eller brukar hemman, hemmansdel eller annan jord, eller annan taxerad fastighet. Även de som idkar bergsbruk, fabriksrörelse, handel, hantverk eller annan till allmän beviljning taxerad verksamhet. Hyr ägaren ut sin jord, följer skatteplikten med till den nya innehavaren.¹⁴²

Gränserna för kommunernas självständighet vaktas av staten. ”För att vinna bindande kraft skola kommunalstämmans beslut underställas Kungliga Majits nådiga provning och fastställande”.¹⁴³ Kommunerna får en självständighet, men det är mycket viktigt att gång på gång återkomma till var gränsen går, och var den statliga makten tar vid. Staten lägger över ansvar och frihet på kommunerna, och med detta kommer också kontroll av kommunerna. Beslut som inte erkänns eller tros ha kommit till på orätta grunder skall överklagas till landshövdingen. Detta kan gälla beslut som tros gå mot allmän lag, eller som överskrider kommunens befogenheter.¹⁴⁴ Fortfarande granskas gränserna för kommunens maktutövning: staten utövar sin makt genom att sätta ramar för kommunernas makt. Detta är återkommande i lagtexten.

141 *Förordning om kommunalstyrelse på landet*, paragraf 39, 21 mars 1862

142 *Ibid.*, paragraf 57

143 *Ibid.*, paragraf 73-74

144 *Ibid.*, paragraf 75-76

4.11 1871: Kommun och fattigvård

En längre författningstext från 1871 behandlar fattigvården i Sverige. Genom att studera denna kan vi utläsa hur relationen stat–kommun och stat–befolkning utvecklas. Lagen inleder med att konstatera att den som på grund av kroppslig eller mental sjukdom, den som är minderårig, inte är kapabel att försörja sig själv, och inte heller försörjs av någon annan person ska få understöd. Om någon person lever upp till kriteriet så ”skall nödtorftig fattigvård honom lämnas”.¹⁴⁵ Kommentaren om att försörjas av en annan person är intressant, eftersom den pekar på en insikt att problemet med försörjning måste lösas, men avslöjar på samma gång en ovilja att ovillkorligt lägga försörjningsansvaret på det allmänna. Det erkänns istället att det kan finnas auktoriteter förutom det allmänna som kan fylla samma funktion. Samma mentalitet visar sig när lagen slår fast att en var som är arbetsför, skall utan fattigvårdssamhällets *betungande* försörja sig själv, sina barn och man sin hustru.¹⁴⁶ Äktenskapet blir här just ett enskilt samhälle, där mannen ansvarar för familjen i relationen till det allmänna. Denna uppdelning i enskilda samhällen i relation till det allmänna visar sig även i relationen mellan husbönder och det allmänna. Här har husbonden ansvaret att försörja tjänstehjon, fabriks-, hantverks-, gruv- eller bruksarbetare, och deras familjer, så länge kontraktet gäller.¹⁴⁷ Kontraktet och äktenskapet innebär alltså att de arbetande respektive hustru och barn övergår från en enskild sfär till en annan, och inte längre ligger kommunen till last. Kommunen är ett enskilt samhälle bland många.

Lokalsamhällets beslutsrätt utövas genom kommunstämman och kommunfullmäktige, medan verksställande och förvaltning ankommer fattigvårdsstyrelsen.¹⁴⁸ Lokalsamhällen kan delas upp genom rotarna, och låta varje rote stå för sin egen fattigvård. Det som kan vara intressant här är hur kommunerna ska fördela resurser mellan rotarna. Det finns hela tiden en medvetenhet om hur denna fördelning riskerar att bli ojämn, och inte räcka till, och statliga myndigheter kan besluta om extra bidrag. Staten ställer alltså upp som ekonomisk garant för de små enskilda samhällena. Staten är även närvarande när kommunerna ska besluta om indelningen i rotar. Efter att två kommunfullmäktige efter varandra har röstat för en indelning, måste beslutet slutligen godkännas av statens lokala representant, landshövdingen.¹⁴⁹ Ett liknande system råder vad gäller systemet för att sätta upp lokala reglementen för fattigvården i kommunerna. Fattigvårdssamhället skriver

145 *Angående fattigvården*, paragraf 1, 9 juni 1871, SFS

146 *Ibid.*, paragraf 3

147 *Ibid.*, paragraf 4

148 *Ibid.*, paragraf 6-7

149 *Ibid.* paragraf 8

reglemente om hur fattigvården ska fungera, dessa beslutas av styrelsen, men granskas och godkänns sedan av den statliga representanten.¹⁵⁰ Dessa paragrafer bör ses som en markering angående det kommunala självstyret: även om den kommunala friheten är stor, är det staten som beslutar om dess spelregler. Detta är talande för relationen mellan staten och kommunerna vid denna tid. Staten styr kommunerna genom att styra deras frihet. Utanför frihetens gränser väntar den dominerande repressiva makten.

Roddy Nilsson beskriver 1871 års lagstiftning som ett steg tillbaka för de fattigas rättigheter. Möjligheterna till överklagan minskar, och fattigvården blir bara obligatorisk för kommunerna vad gäller barn, gamla och sjuka.¹⁵¹ Göran B Nilsson uttrycker det som att 1871 vid sidan av försämrade rättigheter också innebar en viss expansion av socialpolitiken, men att förverkligandet av politiken ”svävade i luften”. Det som tidigare var juridiskt garanterat är nu närmast upp till kommunernas goda vilja. De statliga myndigheternas vilja att ingripa i kommunpolitiken minskar, och istället ökar möjligheterna att hänvisa de fattiga till deras familj eller arbetsgivare. Staten är huvudsakligen närvarande som domare i tvister mellan kommuner.¹⁵²

150 *Angående fattigvården*, paragraf 9, 9 juni, SFS

151 Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg*, sida 159, 222

152 Nilsson Göran B och Berggren, Håkan, sida 157-163

Fattigvård– och kontroll

Lagen från 1871 konstaterar att den som söker fattigvård skall anmäla sig till fattigvårdsstyrelsen, som granskar personen i fråga om dennes levnadsvillkor. Det som är intressant är att i lagtexten från 1871 verkar regleringarna om flytt ha spruckit. Detta påbörjades redan 1853. När det under tidigare författningar varit viktigt att kontrollera var den sökande är skriven, vilken kommun denne hör till, kan nu skillnad inte göras med anledning av om den sökande tillhör fattigvårdssamhället eller inte. Paragraf 12 konstaterar uttalat att hänsyn inte får tas till huruvida den sökande tillhör det aktuella fattigsamhället eller inte.¹⁵³ Även om hemorten inte spelar samma strikta roll som den gjort i tidigare författningstexter, ägnas det ännu 1871 utrymme åt att diskutera saken. Frågan kvarstår på agendan. Det konstateras fortfarande att man har rätt till vård där man senast blev mantalsskriven, att gifta kvinnor har samma ort som sin man, och att barnens ort går via föräldrarna. Varför är detta då viktigt att reda ut, trots att lagen slår fast att hänsyn inte får tas vid sökandes hemort? Det verkar som om kontrollen har fått en mer ekonomisk karaktär. Även om en människa kan få understöd på lika villkor i olika fattigsamhällen, så kvarstår viljan att kontrollera var folk egentligen *bor*. Det lokalsamhälle som betalar ut stöd till en fattig som hör till annat lokalsamhälle, skall få ersättning av detta samhälle där den fattige faktiskt är skriven.¹⁵⁴ Den som behöver fattigvård och inte kan lokaliseras byråkratimässigt, eller inte är svensk medborgare skall få understöd godkänt av staten.¹⁵⁵ Detta är en frukt av det lokala självstyret, vård uppdelat på kommunerna, samtidigt som det finns en politisk vilja att kontrollera var undersåtarna lever. Denna vilja är kopplad till socialpolitiken.

För att ytterligare visa på lagens ambivalenta inställning till att på detta vis kontrollera sina undersåtar (och kodifiera denna kontroll) konstateras i paragraf 28 att ingen får nekas byta vistelseort på grund av oro inför framtida fattigvårdsförsörjning.¹⁵⁶ Dock gäller det att den som är inflyttad i ett lokalsamhälle, och inom ett år behöver understöd, behåller sin gamla ort.¹⁵⁷ Personen har ännu inte arbetat in sin rätt som medborgare, blivit del, förtjänat, utan lever fortfarande i ett stadium av omyndighet. Frågan om ansvar för fattigvården är samtidigt en relation mellan kommuner. Staten har övergivit ambitionen att direkt begränsa befolkningens flyttande, men har ersatt detta med en granskning, och ett system där kommunerna ekonomiskt ersätter varandra. När staten gör det till en ekonomisk fråga erbjuder detta ett nytt sätt att kanalisera kontrollen. Dessa

153 *Angående fattigvården*, paragraf 12-13, 9 juni 1871, SFS

154 *Ibid.* paragraf 29 moment 1

155 *Ibid.*, moment 3

156 *Ibid.*, paragraf 28

157 *Ibid.*, paragraf 25

paragrafer gäller dessutom inte de som har anställning inom staten. Oavsett var denna anställning har ägt rum i riket, är det staten och inte det kommunala som ansvarar för deras fattigvård.¹⁵⁸ De som är anställda av staten ingår inte i det kommunala samhället.

Dessa paragrafer om flytt och kontroll bör sättas i kontrast till lagstiftningen från de föregående hundra åren. Från 1700-talet råder juridiska begränsningar för flytt mellan lokalsamhällen. Dessa juridiska hinder försvinner i mitten av 1800-talet.¹⁵⁹ Under 1800-talets första decennium stiftade Stockholm, Göteborg och Malmö lagar som förbjöd dem som ansågs riskera att behöva understöd att flytta in i staden. Detta skedde i Stockholm 1805, Göteborg 1806 och Malmö 1809.¹⁶⁰ 1871 har lagarna och kontrollen helt förändrats, i och med att lokala myndigheter inte längre kan neka befolkningen rätten att flytta. Ekonomiska regleringar och insamlande av information tar den plats som negativ lagstiftning tidigare tagit. Registrering ersätter restriktioner.

Roddy Nilssons jämförelse mellan 1800-talets och 1900-talets socialpolitik beskriver utvecklingen som att politiken blir mindre repressiv. Med Foucaults termer är makten i den nya politiken positiv, och inte enbart förhindrande. Kontrollen kvarstår, dock i annan skepnad.

158 *Angående fattigvården*, paragraf 26 och 31, 9 juni 1871

159 Nilsson, Göran B och Berggren, Håkan, sida 7-8

160 Sandin, sida 178

Finansiering

En relevant fråga angående verksamheter är självklart finansieringen. Vem hade ansvar för att kommunerna faktiskt hade resurser att bedriva sin verksamhet? Även i denna fråga är idéerna om att staten inte skall få mer på sitt bord relevant. Även uppdelningar i olika sfärer, offentligt-privat, kan vara intressant att ha i åtanke.

Lagen från 1871 slår fast att där avkastningen från fattigvårdssamhällets fastigheter och kapital, frivilliga gåvor och kollekt, inte är tillräcklig för att bekosta verksamheten, skall kommunen införa en avgift till alla sina medlemmar, på högst 50 öre per man och 25 per kvinna.¹⁶¹ Med andra ord är den första prioriteringen att verksamheten skall finansieras via fattigsamhällets egen egendom. Då detta inte beräknas räcka, får de stödja sig på inkomster från privat och kyrkligt välgörenhet, som gåvor och kollekt. Först efter dessa alternativ når vi finansieringen via avgifter på de boende. Först där dras befolkningen in, på andra grunder än de frivilliga och privata. Det primära är att vården inte tynger befolkningen finansiellt, och det öppnas upp för ett stort privat ansvar. Principen om att alla som själva inte behöver understöd ska vara med och ge understöd lämnar ett stort utrymme för privat finansiering. Statens ambition att inte samla på sig utgifter återspeglas i kommunen. Här växer privata initiativ och enskilda samhällen.

Precis som tidigare fastslagits är alla de boende i kommunen inte på samma sätt kommunens ansvar. Där det förekommer anställningar inom fabriks-, gruv-, bruksnäring, inom fattigvårdssamhällen, i den utsträckning de boende grundar egna matlag, eller om jordägare anställer statare, då gäller andra regler. Om kommunen bedömer att detta kan öka deras utgifter för fattigvård blir istället arbetsgivaren respektive jordägaren skyldig att bidra med pengar till deras vård. Dessa kostnader blir betydligt större än de 50 öre som kan införas på allmänheten, och begränsas först vid 10 riksdaler per matlag. Värt att notera är även att betalar arbetsgivaren dessa summor, befrias han från att betala de ”vanliga” 50 örena– han anses betala sitt samhällsansvar annorstädes.¹⁶² Fattigvårdens kostnad passerar ur ett enskilt samhälle (kommunen) och in i ett annat (jordägaren, och dennes 10 riksdaler). Här kan man även se hur anställningar som blir allt viktigare i den nya ekonomin dras in i en juridik som ställs utanför det offentliga. De som ingår avtal utgår från det kommunala enskilda samhället, och träder in i ett nytt kontrakt, av anställning och lönearbete.

161 *Angående fattigvården*, paragraf 33, 9 juni 1871

162 *Ibid.*, paragraf 33-34

Precis som i 1853 års lag finns en tanke i hela fattigvårdssystemet om myndighet. När du övergår från att försörja dig själv till att bli försörd av fattigvårdssamhället förlorar du din självständighet, din myndighet. Fattigvårdsstyrelsen får målsmans- och husbonderätt över dem som helt försörjs av fattigvård. Detta gäller så länge den fattige lever på fattigvård. Detta gäller även när någon genom "lättja eller liknöjdhet" försummar försörjningen av sin familj. Då hamnar även familjen i styrelsens rätt.¹⁶³ Hustru och barn går från äktenskapets enskilda samhälle upp i det enskilda samhälle som är kommunen. Det arbete som den fattige genomför när han inte har sina rättigheter bedöms av styrelsen, och det är de som bestämmer vart eventuell lön ska gå.¹⁶⁴ Modellen bygger alltså på att självständigheten är en rätt som du köper genom att klara dig själv. När detta inte går övergår personen i fråga till samhällets sfär, nästan som en form av egendom.

Överklagan

Är någon missnöjd med beslut i fattigvårdsstyrelsen kan denne begära av styrelsen att ärendet underställs fattigvårdssamhället prövning. Fattigvårdsstyrelsen är inte hela det lokala fattigvårdssamhället, utan snarare just en styrelse, ett verktyg. Ärenden kan inte överklagas längre, om inte misstanke finns att beslut i fullmäktige har tillkommit mot rådande lagar.¹⁶⁵ Så länge fallet ses som lagligt stannar alltså granskningen inom det lokala. Misstänks beslut ha tillkommit mot rådande regler kan dock den missnöjde klaga via statliga instanser. Bara om beslut anses ha tagits utanför den kommunala frihetens ramar kommer staten in i bilden, som domare. När den frihet som staten givit kommunerna ifrågasätts kommer staten in som dömande och dominerande garant. Göran B Nilsson beskriver fattigvårdslagstiftningen 1871 som att rätten till överklagan i praktiken minskades.¹⁶⁶

I tvist mellan fattigsamhällen är det landshövdingarna som fattar beslut. Den som är missnöjd med landshövdingens beslut i frågor som hemvist, rätt till stöd etc, har möjlighet att föra ärendet vidare till kammarrätt.¹⁶⁷ Kommunernas frihet skapar ett nät, och det som trillar igenom systemet garanteras istället av statliga instanser. För att garantera kommunens frihet finns alltid staten i bakgrunden. Den politiska spelplanen hålls ihop av staten.

163 *Angående fattigvården*, paragraf 35, 9 juni 1871

164 *Ibid.*, paragraf 36 moment 3

165 *Ibid.*, paragraf 46

166 Nilsson, Göran B och Berggren, Håkan, sida 158-159

167 *Angående fattigvården*, paragraf 48-49

4.12 Stat och kommun: en ideologisk studie

Relationen mellan den staten och kommunerna omformas under perioden 1809-1870. Detta är självklart, då hela staten är i omstöpning. Både folkskolan och den offentliga fattigvården sköts via kommunerna. Därför är det också viktigt att studera staten just genom dess relation till kommunerna, eller socknarna och städerna, som det heter i första halvan av vår period. Frågan om kommunernas självständighet, deras självstyre, återkommer gång på gång i lagstiftningen.

Martin Melkersson argumenterar i sin *Staten, ordningen och friheten* för att den härskande klassens syn på staten förändrades från stormaktstiden till 1800-talet. De härskandes syn på staten går allt mer mot en tydligare uppdelning mellan offentligt och privat, stat och civilt samhälle. Staten skiljs från kungamakten, och det dras upp tydligare gränser mellan statens makt och olika privata sfärer. Enligt Melkersson handlar detta om att nya ekonomiska förutsättningar gjorde den gamla statsmodellen ohållbar, och att det inte gick att behålla äldre modeller för organisation av samhället när detta utvecklades i ny riktning. Den militära dominansen över statliga utgifter minskar, allt eftersom tiderna blir mer fredliga. Istället hamnar fokus från slutet av 1700-talet och in genom 1800-talet på ett allmänt ”samhällsförkovrande”.¹⁶⁸

Redan under 1600-talet ökade kontrollen av de samhällseliga resurserna. Staten hade tydliga ambitioner att öka kontrollen över lokalsamhället genom kontroll över sockenstämmor och häradsting. Detta visar hur staten försökte greppa ner på regional och lokal nivå.¹⁶⁹ Dock genomgår relationen mellan staten och civilsamhället inte någon större förändring under 1700-talet, och relationen är oförändrad vid 1800-talets början.¹⁷⁰ Synen på samhället splittras allt mer efter 1700-talet. Det uppstår liberala strömningar, men även konservativa strömningar som försöker hålla ståndstankarna vid liv. Det uppstår en rädsla för atomisering, och en bild av samhället som bestående av olika mindre samhällen dominerar. Stat och civilsamhälle blir nu två olika sfärer, och uppdelningen offentligt-privat blir tydligare. Begreppet *stat* får allt mer betydelsen av den offentliga makt som styr Sverige. Staten blir ett subjekt. Det skiljs nu på offentlig makt och enskilda sfärer, dit det offentliga inte bör nå. Denna distinktion står inte att finna femtio år tidigare, i ett mer feodalt samhälle.¹⁷¹

168 Melkersson, sida 11 och 75

169 Ibid., sida 47

170 Ibid., sida 60-63

171 Ibid., sida 99-100 och 105

Enligt den framträdande filosofen Christopher Boström (1797-1866) var staten det verkligt offentliga, medan kommunerna var ett av många privata samhällen. Exempel på privata samhällen är förutom kommunen familjen, privata företag och äktenskapet. Statens uppgift i sammanhanget är egentligen att hålla de olika privata samhällena i balans, att upprätthålla harmonin mellan samhällets olika delar. Det självstyre kommunerna i viss mån får under vår period bör ses som en metod att förvalta uppgifter, och snarare att stärka staten än att försvaga den. Det som de privata samhällena enligt denna filosofi har gemensamt är att det offentliga, staten, skall hålla sig utanför dem. Staten måste dock upprätthålla balansen, och bör ingripa på så vis. Men staten kan inte ingripa direkt, för det vore att gynna vissa på andras bekostnad. Den kommunala lagstiftningen, med sina inslag av självstyre, bör ses i detta ljus. På så vis kombineras den konservativa kommunideologin, upprätthållandet av den korporativa balansen, med den våg av liberala idéer som trots allt går över Sverige vid denna tid.¹⁷² Staten är aktiv i politiken genom att upprätthålla spelregler, men håller sig utanför den lokala och praktiska politiken.

172 Kilander, sida 44-48

4.13 *Den kommunala friheten*

De första lagarna om folkskola och fattigvård betonar den kommunala självständigheten. Denna självständighet kommer dock att inskränkas mot slutet av vår period. Mot slutet av 1850-talet införs statliga bidrag till kommunerna, för att se till att verksamhet kunde bedrivas. I samband med dessa bidrag kommer också en ökad granskning av kommunerna och deras verksamhet. Styrningen ökar. Bidragen ska användas till att bedriva folkskolorna. Dessa kommer dock inte utan villkor, och staten börjar på så vis inskränka kommunernas frihet. Detta hänger samman med perspektivet av makt och vetande, där vetandet om kommunerna är nära kopplat till makt över dem. Statens ökande inflytande visar sig konkret genom uppkomsten av statliga skolinspektioner. Dessa granskar lokala skolor, för att se om de lever upp till kraven, och deras information ligger till grund för bidragen. Det sker en ökad centralisering under 1860-talet. Samtidigt blir skolan allt mer enhetlig, i och med den ökade granskningen från statens sida. Alla skolor i riket ska leva upp till samma krav. Lagstiftningen från 1871 begränsar den kommunala friheten till ett minimum. Nu sker allt mer av finansieringen via statliga bidrag, och den yttersta styrningen ligger kvar hos staten. Från och med nu finansieras lärarnas löner via statliga bidrag. Även om styrningen fortfarande sker i form av minimikrav ökar det statliga inflytandet via ekonomi och granskning.¹⁷³ Här sker två saker: staten erbjuder bidrag till verksamheten, och ställer fler villkor som formar densamma. Dessa två fakta hänger djupt samman.

Det finns två poänger som kan hjälpa till att förklara denna utveckling. Den första handlar om statens omformning, och ser frihetens uppgång och steg tillbaka som ett resultat av statens utveckling. När staten mot 1870-talet tar en allt mer fast form finns det inte längre plats för den kommunala friheten. Staten tar tillbaka den direkta kontrollen över verksamheten. Denna modell betonar det konstanta i historien: det enda som förändras i perioden är staten. När staten sedan blir fast igen är allt tillbaka ”som vanligt”. Den andra poängen handlar mer om statens politik mot befolkningen. Det första politiska steget är att instifta en institution som är rikstäckande, och det andra att göra denna enhetlig. Folkskolan blir en del i ett biopolitiskt projekt att forma en enhetlig befolkning, genom att utsätta den för en enhetlig politik. Den kommunala frihet är en nödvändig del i bygget av folkskolan och fattigvården, eftersom förutsättningarna ser olika ut i rikets olika delar. Dessa två tankar utesluter inte varandra, och det finns här flera olika processer som pågår parallellt.

173 Wallin, Bodil, *Att forma en skolform*, ur antologin *Ideologi och socialpolitik*, red. Hammarström, Ingrid, m.fl., 1978, sida 377f

Medan staten omformar sig styr den folkskolan och fattigvården genom *the rule of freedom*. Resultatet blir att staten styr kommunerna genom frihet och frihetens ramar, och att kontroll av information ersätter kontroll genom restriktioner.

Bodil Wallin ser en motsättning i hur folkskolan från början var statligt styrd, men nästan helt och hållet kommunalt finansierad. Denna motsättning använder Ingrid Hammarström sedan för att förklara hur den kommunala friheten kommer att minska under 1860- och 1870-talen. Sett i ljuset av *the rule of freedom* och ledande makt blir dock motsättningen logisk. Det handlar om att avlasta staten, och att styra genom frihet och krav formulerade som en generell politisk riktning. Kommunen är en enskild sfär, där staten placerar utgifterna för folkskolan. Den yttersta makten över undervisningen stannar i förlängningen hos staten, genom att politikens ramar sätts upp av staten.

4.14 Delsammanfattning

Under perioden syns i lagtexterna en expansion av lokalsamhällets ansvarsområden. Från statens sida finns det en ambition att skapa en enhetlig politik vad gäller folkskolan och fattigvården. Denna enhetlighet gäller dock bara vissa punkter, medan andra lämnas till kommunerna. Ofta beslutar staten att kommunerna måste bedriva undervisning och fattigvård, men lämnar det konkreta innehållet i denna politik åt lokalsamhällena. Staten sätter upp minimikrav, och skapar därefter ett område av frihet åt kommunen. Inom detta område av kommunal frihet ställer staten minimikrav, och styr kommunerna just genom att skapa frihet. Staten definierar vilka områden som ska omfattas av den kommunala friheten. Om kommunerna eller lokalbefolkningen skulle närma sig gränserna för friheten, eller rent av överskrida dem, byter statens politik skepnad. Den tar då formen av en mer negativ makt, av domar, straff och begränsningar. Den positiva och negativa makten är två nödvändiga ansikten av samma politik.

Denna kommunala frihet går hand i hand med granskningen av kommunernas verksamhet. Statens politik mot kommunerna präglas av utökade rättigheter för befolkningen och ökad granskning, förutom de utökade ansvarsområdena. När befolkningens sociala rättigheter ökar måste också granskningen av den öka. Med granskningen följer att staten inskränker ramarna för kommunernas frihet. Ökningen av kommunernas frihet, ökning av kommunernas ansvarsområden och en ökad kontroll från statens håll hänger mer samman än vad som syns vid en flyktig blick.

Huvudansvaret för finansieringen ligger hela tiden på kommunerna. När fattigvården och folkskolan blir en samhällsfråga blir den inte statlig, utan kommunal. Staten vill inte ha mer utgifter på sitt ansvar. Hela tiden finns det ambitioner om att undvika allmänna utgifter, först för staten och sedan för kommunen. Det förekommer fler tydligt och juridiskt åtskilda enskilda sfärer i samhället än vad vi idag är vana vid, och staten försöker lägga över utgifter på dessa. Exempel på sådana sfärer är kommunerna, familjen och anställningar genom lönearbete.

Sammanfattningsvis finns det en vilja till enhetlighet, men inom vissa ramar. Relationen mellan staten och kommunen präglas inledningsvis av frihet och ansvar för kommunen, men under perioden allt mer av en utökad statlig kontroll, i ordets dubbla bemärkelse. Dessa processer hänger nära samman.

5. Associationerna

5.1 Mellan det privata och offentliga

Associationerna kan användas för att analysera flera mycket relevanta punkter för 1800-talets maktutövande. De kan illustrera hur staten och det centrala utövar makt och styr över det lokala. De kan också bidra med en analys av relationen mellan det offentliga och det privata, och hur 1800-talets samhälle bestod av olika sfärer. Hur går den centrala makten, genom olika verksamheter, ner mot sina undersåtar? Genom de konkreta associationerna kan vi mäta den abstrakta maktutövningen. Associationerna passar också temat av fattigvård och skolpolitik, då detta är verksamheter som drivs i deras regi. Undersökningen byter nu karaktär och bygger på tidigare forskning. Detta beror på att svårigheter att få tag på material, och att det är svårt eller omöjligt att få en heltäckande bild av associationerna utifrån deras eget material.

Mot slutet av 1700-talet uppstår alltså en ny form av gemenskaper. Det handlar om sällskap med olika ändamål, som är beroende av statens godkännande men förutom detta mer eller mindre självständiga. Dessa sällskap utgör en viktig del i den framväxande borgerliga offentligheten. Sällskapen försökte organisera lösningar på olika upplevda samhällsproblem, som fattigdom och bristande bildning. Staten, som hade ambitionen att den inte ville få fler betungande uppgifter, utnyttjade gärna den hjälp som stod att finna. Så länge associationerna arbetar i en generell riktning som har statens medgivande har staten inget behov av att detaljstyra verksamheten.¹⁷⁴ Vissa associationer fick statligt institutionellt stöd, i form av hjälp till tryck och förmedling av litteratur, bland annat spreds associationernas skrifter i folkskolan. Vissa sällskap samarbetade nära med lokala kyrkor, och staten stöttade dem ofta till exempel genom fri postgång.¹⁷⁵

Associationerna som uppstår runt om i landet uppskattas och uppmuntras från statligt håll, och de har beskrivits med ord som ”nya organ, som inte finansieras via statskassan”.¹⁷⁶ Torkel Jansson beskriver relationen mellan sällskapen och staten som att det inte rådde någon tvekan om att sällskapen leddes av staten, men att de ändå stod utanför densamma.¹⁷⁷ Staten lyckas äta kakan och behålla statskassan. Bland vissa debattörer finns det till och med en vilja att organisera hela

174 Melkersson, sida 73-74

175 Berg, Anne, *Kampen om befolkningen*, 2011, sida 199

176 Jansson, sida 109

177 Ibid., sida 291

samhället efter frivillighetens princip, och låta hela myndigheter byggas efter demokratiska, deltagande och frivilliga principer. Det handlade om att göra hela staten till en enhet på frivillig grund. Sällskapen skulle övergå till att bli statliga myndigheter. På riksdagen 1828-30 väcktes ett förslag om att omvandla lokala hushållningssällskap till offentliga, lokala myndigheter.¹⁷⁸ Även om förslaget röstades ner, säger det en del om hur oklar gränsen mellan det privata och offentliga var, och att staten ansågs ha ett stort inflytande över de privata sällskapen. Staten kan sägas ha en liknande inställning till såväl sällskapen som ”sina” lokala organ. Ur den centrala statens synvinkel görs ingen direkt skillnad mellan kommuner och associationer. De är båda enskilda enheter, skilda från den allmänna staten. Associationerna pendlar alltså mellan det vi idag ser som privat och allmänt, och de skiljer sig från såväl de feodala organisationerna som de kapitalistiska, som kommer senare. Det finns även andra saker som skiljer dem från tidigare och senare organisationsformer.

Det centrala för associationerna är frivillighetsprincipen. Oavsett om verksamheten cirkulerar kring fattigvård, undervisning eller något helt annat så är den bärande principen frivilligt arbete för en god sak. Initiativen till associationer kunde komma från både regeringshåll och privat håll och kan ofta spåras till ledande skikt i samhället.¹⁷⁹ Torkel Jansson påpekar även att associationerna inte är av parlamentarisk karaktär. De var inte byggda efter principen om vikten av medlemmar, och en vald styrelse som ansvarar inför ett suveränt årsmöte. Associationerna var med andra ord organiserade på ett annat sätt än de massrörelser som efterträder dem. Detta visar sig också i det att det inte fanns någon ambition att samla in opinion från medlemmarna, till exempel genom årsmöten.

Medlemmarnas självständiga aktivitet är inte något som uppmuntras. En annan skillnad gentemot senare tiders massorganisationer är inställningen till staten. Där associationerna har en gemensam riktning med statens politik handlar massorganisationerna snarare om att deras medlemmar inte känner gemenskap med det etablerade.¹⁸⁰ Associationerna kan inte ses som projekt som kom underifrån, på ett socialt plan. Detta visar sig tydligt om vi ser på vilka det faktiskt var som var drivande inom dessa projekt. Här dominerar de högre skikten i samhället, oavsett om det handlar om den världsliga eller kyrkliga eliten.¹⁸¹

Bengt Sandin beskriver i sin *Hemmet gatan fabriken eller skolan* hur socialiserande funktioner pendlar mellan skolan och familjen. I och med produktionens förändringar, och framväxten av landsbygdsproletariatet minskade familjernas möjlighet att socialisera sina barn in i den nya

178 Jansson, sida 109

179 Ibid., sida 17f

180 Ibid., sida 227f

181 Jansson återkommer till detta gång på gång i sin undersökning, tex 128 och 130

produktionen och politiken. Samtidigt blir familjen viktigare på andra sätt. Medan produktionen och socialiseringen förändras, blir familjen en punkt av kontinuitet.¹⁸² Sällskapen och de lokala myndigheterna fyllde likande funktioner, genom att avlasta staten. Den utbildning och fattigvård som sker i sällskapen, vid sidan av den allmänna utgör ett extra nät, men samtidigt samverkande med densamma. I en tid när statens största uttalade ambition var att inte ta på sig fler uppgifter, samtidigt som vissa verksamheter behöver bedrivas, passar sällskapens aktiviteter bra in. Sällskapen fyller dock inte bara funktionen att avlasta staten. De avlastar även andra delar av samhället. När de patriarkala relationerna i systemet av mästare och gesäller faller bort, behövs något som kan ersätta denna form av socialisation. Här dyker sällskapen, med deras skolning och nya gemenskaper upp och ersätter en äldre kontroll.¹⁸³ Den gamla kontrollen försvinner, en ny kommer i dess ställe.

Det fanns en vilja från delar av det politiska etablissemanget att bildning skulle göra medborgarna mer oberoende, så att de inte längre skulle behöva understöd och styrmetoder. Med början under 1820-talet lärde skolorna aktivt ut sparsamhet, med målet att i framtiden minska alla behov av fattigvård. Här visar sig åter kopplingen mellan undervisning och fattigvård. Skolan skulle skapa medborgare som var självständiga, och som själva var aktiva. Den välgörenhet som arbetade med fattigvård skulle bli onödig, och på sikt skulle fattigdomen försvinna.¹⁸⁴ En liknande förhållande präglar tidens organisationer för nykterhet. Inom dessa sällskap är befolkningen som ”håller i tyglarna” och är politiskt aktiva. Jansson skriver: ”Etablissemangets nykterhetsobjekt hade i själva verket transformerats till medborgerliga nykterhetssubjekt.”¹⁸⁵ Denna ambition om aktivering känner vi tydligt igen från lagstiftningen. Anne Berg påpekar detsamma i sin avhandling *Kampen om befolkningen*. De farliga dragen hos de fattiga skulle raderas, men mycket skulle bestå. Det handlade om att skapa en klassöverbyggande gemenskap, inte om att skapa möjligheter till socialt avancemang. I detta ingick också ett ideal att lyda överheten och att sköta sig moraliskt. Det är lätt att dra en koppling till debatten om husagan i borgarståndet. Självbestämmande är inte aktuellt för de fattiga, utan det handlar om gemenskap och att se sig som jämlika.¹⁸⁶ Därav kommer den dubbla karaktären hos associationerna– aktivitet underifrån, men dikterat ovanifrån. Delaktighet och demokratisering, men inom en bestämd agenda. Med andra ord uppmanas fria organisationer, helt byggd av medborgarnas aktivitet och delaktighet, men som samtidigt fyller en statlig agenda. Organisationerna godkänns av staten, de fyller statens behov, men de drivs av medborgarna, på frivillig bas.

182 Sandin, sida 27-28

183 Ibid., sida 264-265

184 Jansson, sida 51-52

185 Ibid., sida 147

186 Berg, sida 198f

5.2 Undervisning

Det fanns en mängd sällskap som på olika sätt drev frågor kring utbildning. Det fanns sällskap för växelundervisningens främjande, nyttiga kunskapers spridande och inre mission. Associationerna fick statligt godkännande, och spreds ofta genom fria brev genom statens institutioner, ut till landshövdingar och pastorer. I de fall initiativen inte kom direkt från staten godkändes de snart av staten. Det har talats om ett ”auktoriserat associationsväsende”.¹⁸⁷

Bengt Sandin beskriver skolsituationen i Sverige som lite av ett myller fram till den juridiska kodifieringen 1842. Då skapar olika skolor tillsammans en undervisning för alla åldrar, klasser och kön. De olika skolorna, i form av hantverks-, fattig- eller katekesskolor var inte organiserade under något enhetlig styre, utan var ett resultat av satsningar från privatpersoner, sällskap och det offentliga. Tillsammans täckte dessa olika skolformer hela barnens uppväxt. Mycket av detta myller består även efter kodifieringen.¹⁸⁸ Som vi såg i stycket om lagarna är lagen från 1842 dessutom ospecifik angående många saker kring undervisningen, som faktiskt innehåll och pedagogik. Det är dessutom viktigt att minnas att även efter kodifieringen av folkskolan år 1842 är skolan ingen statlig angelägenhet. Undervisning sker i två former, kommunerna och i associationerna.¹⁸⁹ Staten är enbart närvarande i relation till dessa två olika enskilda sfärer. Där statens intresse slutar tar de enskilda samhällena vid. Det som staten inte beslutar om är upp till associationerna respektive kommunerna att besluta om. Sällskapet för växelundervisningens befrämjande spred sin pedagogik framgångsrikt över landet. Sällskapet kom i praktiken att fungera som en nationell skolstyrelse, både före och efter kodifieringen 1842. Först genom den ökade statliga kontrollen och införandet av skolinspektioner på 1870-talet förlorar sällskapet denna roll.¹⁹⁰ Växelundervisningen var en vanlig undervisningsmetod i folkskolorna. I denna modell undervisar läraren de ”mest framstående” eleverna, som sedan får undervisa de elever som bedöms som mindre framstående. Ett viktigt syfte med undervisningen är att ”tygla egenviljan”. Växelundervisningen innebar att normer internaliserades, att övervakningen blev en aktiv del av barnen. Växelundervisningen är skolans Panopticon.¹⁹¹ Organisationen av skolan och pedagogiken förändras med tiden och samhället. Innehållet i undervisningen är dock i princip konstant sedan 1600-talet.¹⁹² Här ser vi en intressant relation mellan form och innehåll, som vi ska återkomma till.

187 Jansson, sida 183

188 Sandin, sida 257-258

189 Jansson, sida 176

190 Pettersson, sida

191 Ibid., sida 293f

192 Ibid., sida 311

5.3 Bildningscirklarna

Viljan att utbilda de fattiga klasserna tog flera olika uttryck. Det bildades associationer som tog formen av bildningscirklar. Dessa bör ses som uttryck för samma politiska vilja som folkskolan, men de tog en annan form. Frans Lundgren hävdar i sin undersökning *Den isolerade medborgaren* att bildningscirkeln var en av flera metoder att genom moralisk teknologi hålla de lägre klasserna under kontroll, och försöka stabilisera det samhälle som höll på att upplösas. Bengt Sandins tes om familjen som punkt av kontinuitet kan här hållas i åtanke.

Bildningscirklarna som växte upp under 1800-talets mitt var föreningar som fyllde olika bildningsambitioner, anordnade föreläsningar och aktiviteter. Den första bildningscirkeln bildades i Stockholm 1845. Under de tjugo år som följde bildades ytterligare ett tjugotal cirklar. Dock så avtar de snart, och redan under 1870-talet börjar de dö bort. En viktig ambition med cirklarna var att inleda ett ”civiliseringsarbete”, och underlätta för arbetarna att skapa relationer till andra klasser. Det är inte bara den ideologi och vetenskap som cirklarna förmedlar som är viktiga: själva formen, cirkeln, är även den viktig. Arbetarna skulle lära in en umgängesform.¹⁹³ Detta hade även den fördelen att cirkeln höll arbetarna borta från osedliga platser, som krogen och dess skadliga umgänge. Vikten av att civilisera de farliga, fattiga klasserna och tvinga in dem en gemenskap får inte underskattas. Det fanns en idé om att skapa ett samförstånd mellan olika grupper.¹⁹⁴

Det fanns också en tanke på att bildningscirklarna skulle aktivera arbetarna. Ambitionen är inte att arbetarna passivt ska gå till en förening, och där matas med bildning. Deltagarnas aktivitet sågs som en viktig resurs, och blev bara medlemmarna bildade skulle de kunna ta hand om sina liv själva, utan att staten behövde ingripa. Tanken om att staten ska hålla sig utanför är närvarande även här. I fallet med bildningscirklarna finns det en dubbelhet från etablissemangets sida. Samtidigt som de hela tiden betonar vad det är medborgarna skall lära sig, det handlar om dygder och lydnad, så är dessa dygders konkreta form likgiltig. Samtidigt som det inte spelar någon roll om bildningen består i Tegnér's dikter, fosterlandets historia eller naturvetenskapliga nyheter så har bildningen hela tiden syftet att förmedla moralisk stadga och patriotisk sammanhållning.¹⁹⁵ Det råder en kombination av tomhet och innehåll (det kanske är här vi kan tala om explosiva tomrum?).

193 Lundgren, sida 193f

194 Jansson, sida 187f

195 Ibid., sida 164-165

I bildningscirkulans arbete finns det en tanke om att energin i den barbariska massan av arbetare måste kanaliseras i en civiliserad riktning. Det politiska etablissemanget inleder ett civiliseringsprojekt, men inte bara en process där de själva civiliserar arbetarna: arbetarna skall själva vara aktiva i sin civiliseringsprocess. Resultatet av denna integrerande process är bildningscirkulans. Massan ska bli aktiv, men inte självbestämmande.¹⁹⁶ Arbetaren skall få verktyg, själv vara aktiv, men det är inte nödvändigtvis så att de själva får diktera den världsbild som lärs ut. Bildningscirkulans visar en uppmaning till självständighet och aktivitet som inte får rubba överheten och aldrig får lämna de tydligt implicerade ramarna. Detta är ett sätt som det liberala styrets rationalitet visar sig.

5.4 Den uppsökande fattigvården

Fattigvården är vid denna tid en fråga som debatteras och utreds flitigt. 1831, innan lagen om enhetlig fattigvård, begär staten in en beskrivning av fattigvården i alla socknar. 1837 utreds fattigvården genom en stor kommittéutredning.¹⁹⁷ Samtidigt som den kommunala fattigvården utvecklas, blir allt mer enhetlig och allt mer legalt kodifierad, förekommer även en annan form av fattigvård. Denna bedrivs i sällskap och associationer, och tar ofta formen av uppsökande fattigvård. Denna finns beskriven av samtida författare, som Almqvist och Strindberg, och bör skrivas in i ett större forskningsområde. Likt folkskolan och den kommunala fattigvården är den ett politiskt projekt gentemot en befolkning, den fyller kontrollerande funktioner, och slutligen innebär den en problematisering av begreppen privat- offentligt.

Den uppsökande fattigvården var organiserad genom att föreningen ordnade in städerna i distrikt, och dessa distrikt skulle regelbundet besökas av samma personer. Tanken är att samla information om de boende, och att försöka förändra deras beteende. Informationen underlättade ett helt bygge av infrastruktur i samband kring de fattiga- sparbanker, arbetsinrättningar och skolor. Denna form av fattigvård spreds över Europa på 1830-40-talen, så även i Sverige. I Sverige och i många andra länder sker det just genom frivilliga föreningar. Det gjordes ingen skillnad mellan den offentliga och privata fattigvården, men vikten av samarbete mellan dem betonades.¹⁹⁸ Tanken verkar ha varit att så länge det blev gjort, var detaljerna inte speciellt viktiga. Detta påminner även om statens

196 Lundgren, sida 209

197 Ibid., sida 135

198 Ibid., sida 137

relation till kommunerna, i fråga om fattigvård och skola. Så länge skolorna finns, och fattigvårdens bedrivs, är detaljerna upp till de enskilda aktörerna. Staten ger fria tyglar, men också ansvar.

Även i fallet med denna form av fattigvård finns en (själv)aktiverande ambition. Tanken är inte bara att understödet skall nå en fattig familj, eller att ett beteende ska förändras av fattigvårdens kontrollerande välgörenhet. Det finns hela tiden en ambition att kunna styra och kontrollera de fattigas beteende genom att forma dem i relationer där de skall vara *självreglerande*. Det förekommer hela tiden olika självhjälpsinitiativ.¹⁹⁹ De fattiga skall själva vara aktiva, vara delaktiva i processen, men inte nödvändigtvis med någon som helst makt över hur beteendet skall formas. De är objekt för en politik från stat och civilsamhälle, men de formas till subjekt, dock utan att erbjudas en egen agenda. Aktiviteten skall kanaliseras i en på förväg uppsatt riktning.

Den uppsökande fattigvården har även den egenskapen att den försöker upprätta detaljerade, personliga relationer till undersåtarna. Denna privata, uppsökande metod känner vi igen från lagstiftningen 1805, där tjänstemän ska söka upp de fattiga i deras hem för att undersöka deras tillstånd. Samtidigt som metoderna för att styra beteenden blir ”mjukare” eller mer diskreta, kan man inte säga att kontrollen avtar. Snarare blir kontrollen allt mer intim, och makten mjukare och allt mer total. Politiken tränger sig nära befolkningen, genom ett intimt och personligt insamlande av information, kopplat till en expanderande socialpolitik. Den samtida Erik Gustaf Geijer menade att staten allt mer hade fått ta på sig vad han kallade för den *korrektionella* makten. Detta innefattade såväl fattigvård, uppfostran som polisväsende. Dock räcker statens ansträngningar inte till. För att fylla det vakuum som uppstått efter det gamla samhället behövs även frivilliga initiativ-associationerna.²⁰⁰

199 Lundgren, sida 175 och 138

200 Ibid., sida 138f

5.5 Delsammanfattning

Det är nu på sin plats att sammanfattande diskutera associationernas funktion i 1800-talets svenska samhälle, och att sätta dem i relation till teoretiska begrepp. Frågan vi ställer oss är vad associationerna, som organiserat samhällsligt liv, kan säga oss om maktutövningen under vår period. För att komma åt detta är relationen mellan staten och civilsamhället central.

Associationerna är intressanta, eftersom de utgör en problematisering av uppdelningen privat–offentligt. Detta påverkar deras politiska styrelse. Det fanns tydliga band mellan den allmänna och privata verksamheten. Den uppsökande fattigvård som bedrevs i sällskap skulle samarbeta med den allmänna fattigvården, för att skapa ett heltäckande system. För att komplettera detta system byggdes det ut med ytterligare instanser, som sparbanker, undervisning och sällskap för sparsamhet. I tanken på fattigvården i form av sällskap fanns en plan om hur denna privata form skulle komplettera den allmänna. Sällskapen skulle bidra med information om varje enskild fattig (kontrollen blir personlig) och sedan samverka med den allmänna fattigvården för att skapa ett heltäckande system.

Associationerna har det gemensamt med kommunerna att de behandlas på ett indirekt sätt av staten. Varken kommunerna eller associationerna är delar av staten, men båda har nära band till den. Inga av dem kan aktivt gå emot staten, då de är beroende av dess konsensus. Statens inflytande över associationerna består i att den godkänner och passivt understöder dem. Det gäller även kommunerna, även om granskningen av dessa är tydligare. Genom att ge sitt godkännande till associationer godkänner staten vilka verksamheter som får bedrivas. Det ska inte underskattas hur viktigt det är med uttryck som ”auktoriserat” associationsväsende, och riksdagsmän som ville omvandla associationerna till statliga myndigheter. På många sätt, som praktisk verksamhet och relevant inflytande, fyllde associationerna funktioner som var mycket viktiga för staten. Såväl undervisningen som fattigvården är frågor som staten engagerade sig i. Att staten auktoriserade associationer som arbetade med dessa frågor var ett led i projektet att bygga ut fattigvård och folkskola. När staten godkänner associationerna bestäms på så vis den generella riktningen på deras verksamhet. Det de själva fick bestämma över rörde politikens konkreta innehåll, låg närmare verksamheten och sådant som för staten inte spelade roll. Vissa beslut görs till politiska beslut, och lämnas över till associationerna, andra sker i själva godkännandet och konstruerandet av associationsväsendet. Detta känner vi självklart igen från kommunerna, som går igenom samma process. Bakom detta står en politisk kraft som har egenskapen att den kan bestämma vilka frågor som ska bli beslutade i vilka instanser. Det innebär inte bara en konstruktion av dagordningen, utan

av hela den spelplanen.

Det finns två anledningar till att relationen mellan staten och associationerna ser ut som den gör. Den första är krasst ekonomisk. Staten vill inte ta på sig fler dyra uppgifter, och associationerna får utföra statens politik men finansiera sig själva. Den andra slutsatsen är djärvare, och mer allmän. Från statens sida kommer här en maktmetod som arbetar genom ledande och positiv makt. Det skapas friheter för associationerna, men i förmandet av vad som är fritt döljer sig politik och makt. Där statens intresse och politik tar slut, tar associationerna och kommunerna vid. I denna process är dock staten hela tiden närvarande, även i sin frånvaro. Inom de områden där associationerna är fria är det staten som vaktar de politiska gränserna. Omvänt tar associationerna vid när staten lämnar politiska frågor öppet för det allmänna, som i fallet med Sällskapet för växelundervisningens befrämjande.

Sällskapen utgör en punkt av kontinuitet när staten drar sig tillbaka, omformar sig, och inte vill ta på sig fler betungande uppgifter.²⁰¹ Förhållandet mellan den ledande och den dominerande makten består i att den dominerande bestämmer ramarna. Detta görs konkret av staten. Inom dessa ramar agerar sedan den ledande makten, i form av civilsamhället. Associationerna och kommunerna bestämmer över detaljer och innehåll, som lämnas öppna av staten. På så vis växlar makten mellan dominerande stat och ledande civilsamhälle, med en spelplan formad av *the rule of freedom*.

201 Pettersson, sida 186

6. Tillbaka till teorin

6.1 Från det konkreta till det abstrakta

Det har nu blivit dags att diskutera undersökningens resultat. I detta avsnitt kommer jag att sammanställa vad undersökningen har visat, vidare diskutera dess resultat och se vilka riktningar som kan öppnas för framtida forskning. Vi kommer även att återvända till teoretikerna, för en mer allmän diskussion om deras perspektiv. Jag kommer nu att försöka knyta ihop den empiriska säcken och återvända till det abstrakta.

Syftet med denna undersökning är att studera statens maktutövning 1809-1870, och hur staten styr sin befolkning. Under uppsatsens gång har vi studerat statens relation till kommuner och associationer, och även studerat hur folkundervisning och fattigvård har bedrivits. Något som hela tiden återkommer är relationen mellan olika sorters makt. De teoretiska perspektiven presenterar två olika metoder för att utöva makt. Dessa två är dessutom sammankopplade med olika sfärer i samhället. När vi studerar statens politik mot kommunerna finns det hela tiden en makt i bakgrunden, som bygger på juridik, domstolar och straff. Detta är makt som staten monopoliserar. Denna statligt dominerande makt håller sig dock huvudsakligen i bakgrunden. När det uppstår ärenden som faller igenom lokalsamhällets politik ingriper denna makt. Den är statlig och den agerar direkt. Denna statliga makt står över den lokala, för det första genom att det är denna makt som granskar och godkänner den lokala makten, för det andra eftersom det är denna makt som gett det lokala dess frihet och dess rättighet att utöva makt. Den lokala friheten sker alltid med den statliga maktens godkännande.

Större delen av politiken i kommuner eller associationer styrs dock inte direkt av staten. Det finns en sfär där staten utövar en helt annan form av påverkan. Inom denna sfär bestämmer kommunen respektive associationen själv över sin politik. Statens roll är att godkänna den allmänna riktningen. Dock har staten även en mer diskret roll – att diktera hur denna sfär av frihet ska se ut. Staten styr, med Patrick Joyces ord, genom *the rule of freedom*. Staten inrättar frihet, men därmed också frihetens gränser. Staten styr genom minimikrav, och bestämmer att alla barn ska undervisas, men lämnar detaljerna kring detta till kommuner, associationer och familjen. Det är tydligt hur

uppdelningen mellan dominerande och ledande makt är kopplat till det allmänna och det enskilda om vi ser på styrningen av skolorna. Staten bestämmer att alla barn ska undervisas, och 1842 kodifieras folkskolan. Staten är dock bara intresserad av att undervisningen överhuvudtaget bedrivs, och ansvaret för denna läggs sedan på någon enskild sfär. Detta kan vara kommunen, associationer eller familjen. Dessa enskilda organ bedriver och bekostar verksamheten inom ramar uppgjorda av staten. I frågor som staten inte bestämmer över beslutar istället enskilda organ, som kommunerna, och Sällskapet för växelundervisningens befrämjande. Där staten tar slut tar civilsamhället vid. Som vi ser både i fallet med kommunerna och med associationerna så är detta civilsamhälle genomsyrat av staten.

De två varianterna av makt hänger samman med varandra. Vid studien av lagarna uppenbarar sig en gräns mellan olika sätt att utöva makt, som lagstiftarna lägger energi på att beskriva och förändra. Uppdelningen mellan dominerande och ledande makt, för att tala med Antonio Gramsci, hänger dessutom samman med uppdelningen i stat respektive civilsamhälle. Vid studien av kommunerna, i relation till staten, såg vi hela tiden hur makten agerade genom frihet, genom att aktivt och selektivt inte ingripa, inom den enskilda delen av samhället. När politiken lämnade denna sfär, och kom utanför de uppsatta ramarna, ingriper den dominerande makten, staten. Ärenden överklagas till domstol eller hamnar hos landshövdingen. På så vis formas civilsamhället. Staten upprättar områden där makten är mjuk, och dessa backas upp av en hård makt som bara behöver gripa in när gränserna hotas. Här visar det sig helt enkelt genom att ideologisk, normaliserande makt kan övergå i en konkret straffande makt. Den ena sidan av denna process är att kommunerna får en ökad frihet, och befolkningen får mer rättigheter. Den andra sidan konstaterar att utanför friheten vaktar den dominerande makten. Det viktigaste som behandlas i de lagar som studerats här är egentligen gränsdragningen mellan stat och civilsamhälle.

Två olika former av makt präglar relationen mellan det lokala och det centrala. Så länge det lokala håller sig tydligt inom de ramar som auktoriserats av staten råder ingen konflikt. Men den juridiska verksamheten cirkulerar just kring att dra gränsen mellan det statliga och det enskilda. Det går att se relationen mellan staten och de enskilda sfärerna som ett kontrakt. Så länge det enskilda håller sig inom kontraktets ramar räcker den ledande makten till. När det enskilda når utanför frihetens gränser kallas den dominerande makten in. Det är staten som står som garant för att upprätthålla relationerna mellan de olika sfärerna. Dessutom är gränsen mellan det offentliga och det enskilda inte fastslagen, utan omprövas. Denna gränsdragning innebar också en gräns mellan två sätt att utöva makt. Frågan som kodifieras och omprövas är var gränsen för den allmänna friheten ska gå.

Relationen mellan staten och associationerna respektive kommunerna har en hegemonisk karaktär. Staten, med den makt den besitter, godkänner och formar sina relationer, så att de enskilda sfärerna och befolkningen ligger i en generellt positiv inriktning, men inte behöver detaljstyras.

Uppdelningen i ledande och dominerande makt sätter sina spår i den dåvarande politiken, och den politiska filosofin. Tankarna om statens relation till de enskilda sfärerna passar bra med en uppdelning i dominerande och ledande makt. Staten ska inte gripa in direkt, men har en form av övergripande ansvar, för att se till att allting fungerar problemfritt. Staten ger kommunerna deras makt och frihet, och fångar upp de fall som faller igenom de lokala systemen. Det är också talande att samma principer gäller alla enskilda sfärer, oavsett om det handlar om kommuner eller associationer.

Även framväxten av en allt tydligare privat sfär sammanfaller med framväxten av en allt viktigare ledande makt. Den makt som präglade 1700-talet, som Foucault kallar suverän, kompletteras med en ledande makt, förknippad med det framväxande civilsamhället. Framväxten av civilsamhället visar sig här genom kommunerna och associationerna. När staten inte längre är den enda sfären och aktören i samhället sätts staten i relation till denna andra sfär, och behöver då en metod för att öva inflytande över den. Dominansen har då inte vad som krävs. Då de lokala omständigheterna varierar, är det dessutom svårt eller rent av omöjligt att stifta detaljerade lagar om verksamheten som ska följas av alla. Lagstiftarna konstaterar tidigt att det bör finnas möjlighet till variation inom lagstiftningen, och skapandet av frihet bör ses i detta ljus. Att skapa områden av lokal frihet passar också med ambitionen att göra befolkningen aktiv. Målet i den förda politiken är inte att ett aktivt subjekt, staten, ska diktera och styra över ett passivt objekt. Målet är snarare att göra objektet aktivt, och få med det i maktutövandet. Dock är det fortfarande staten som dikterar politikens spelregler, och de lokala friheternas gränser. Den aktivitet som staten uppmuntrar till sker inom ramarna för kommunal frihet och auktoriserat associationsväsende.

Något vi lär oss av denna studie är att statens relation till de lokala instanserna var oberoende av om dessa lokala organ var ”deras egna”, som kommunerna, eller halvt privata, som associationerna. Statens relation till sällskapen och kommunerna präglas båda av en ambition att avlasta staten, och en ledande styrning. Staten är inte intresserad av att detaljstyra verksamheterna, varken det som sker i kommunerna eller i de halvprivata sällskapen. Detta visar sig också genom statens likgiltighet för i vilken form undervisning sker. Staten lagstiftar om undervisningsplikt, men ger stora friheter åt

kommuner och associationer när denna ska förverkligas. Hemundervisning kan ersätta skola i någon av de enskilda sfärerna kommun eller association. De enskilda sfärerna innebär att statens politik genomförs, men utan att betunga vare sig statskassan eller den statliga maktutövningen.

Det finns en vilja till kodifierad enhetlighet, men detta intresse är begränsat. Lagstiftarna stiftar lagar som skapar en undervisningsplikt för alla barn i riket, men lämnar öppet för olika former av undervisning och vad som egentligen ska läras ut. Det sker en satsning på enskilda skolor, i många olika former. Det är själva undervisningen som är det relevanta. Vad som faktiskt ska läras ut i skolorna dikteras bara genom minimikrav och skolåldern lämnas till kommunerna. Här kan vi ana en motsättning mellan verksamheternas form och deras innehåll. Medan staten struntar i undervisningsmetoder, ålder och att närmare diktera vad som ska läras ut är det högst väsentligt att alla barn undervisas. Det finns en ambition till enhetlighet, men politikens innehåll faller utanför ambitionen. Vissa beslut fattas genom aktiva, öppna beslut, andra genom ickebeslut.

En politisk tendens som återkommer i studien av kommunlagstiftningen och associationerna är uppdelningen i olika sfärer. Kommunen är inte statlig, associationerna är inte offentliga, och familjen är en sfär för sig. Husbonderelationer och anställningar är även de egna enskilda sfärer. Inom dessa sfärer har det allmänna, staten, inte ansvar för de sociala relationerna. Det är kommunerna, husbönderna och fäderna som har ansvar för försörjningen. Staten och kommunerna samexisterar med fler sfärer, på ett mycket mer juridiskt och explicit sätt än idag. Sfärerna är en del av statens vilja att inte ta på sig uppgifter, medan den ändå är medveten om att vissa uppgifter måste lösas. Att juridiskt dela in samhället i olika sfärer med olika ansvar är statens metod att slippa direkt ansvar. 1800-talet innebär en rikare flora av enskilda samhällen, där möjligheterna till politisk styrning ser annorlunda ut jämfört med idag.

Samtidigt finns det under perioden en vilja till enhetlighet. En ökad kontroll minskar friheterna med tiden. Den statliga kontrollen och den expanderande socialpolitiken innebär att kommunernas frihet blir allt mer inskränkt och kontrollerad.

Kontroll

Under uppsatsens gång har vi gång på gång nämnt en intressant paradox för maktens utveckling under perioden 1809-1870. Maktutövningen har blivit allt mer närvarande, och samtidigt allt mindre begränsande. Socialpolitiken har expanderat och kommit närmare befolkningen. Statens och civilsamhällets politik är allt mer närvarande. Som Roddy Nilsson påpekar blir socialpolitiken allt mindre repressiv. Det har nu blivit dags att försöka förklara denna paradox. Jag tror att denna utveckling hänger samman med den dubbla betydelsen i kontrollen. Det vi ser under vår period är hur direkta tvång faktiskt avtar, medan insamlandet av information kvarstår eller ökar i betydelse för makthavarna. Vi ser hur en ny kontroll ersätter en gammal kontroll. När det tidigare handlade om att införa konkreta restriktioner för människors beteenden, till exempel juridiska hinder för människor att flytta mellan kommunerna, handlar det nu om en kontroll genom insamling av information. Insamlandet av information bildar ett system av ekonomi och rättigheter, som ersätter äldre restriktioner. Kontrollen av informationen är ingenting nytt för 1800-talet, men den får en ny funktion i detta sammanhang. Det pågår en granskning och insamling av information, för att tillåta frihet och rättigheter.

Insamlingen av information får inte underskattas. Denna var en viktig del i överhetens relation till och politik gentemot befolkningen. Den expanderande fattigvården går hand i hand med en ökad registrering av personer. Den rena kontrollen, i form av hinder mot flytt försvagas, medan registreringen av information blir allt mer intensiv och detaljerad. Samma sak sker både i städerna och på landet. Det blir juridiskt kodifierat att människor inte får hindras att flytta mellan kommuner, inte ens om de befaras behöva fattigunderstöd i sin nya kommun. Hindren att flytta in till staden försvinner, men kontrollen över var (och hur) i staden människor bor tilltar. I staden spelar den uppsökande fattigvården en viktig roll, inte bara som en undersökning av behov, eller undersökning av rätt till vård, utan även för att kategorisera människor och deras behov i syfte att förändra dem. Sambandet mellan rättigheter och kontroll är intimt. Under vår period ökar både befolkningens rättigheter och vikten av att samla in information. Detta sker parallellt. Som Foucault skriver är makten något positivt, i betydelsen att den skapar, men här också i betydelsen att den utökar rättigheter.

Så ser alltså maktens paradox ut– allt mer påträngande, men allt mindre hindrande. Allt mer rättigheter, och allt mer granskande. Makten agerar genom ett nät av information. På så vis tränger politiken närmare medborgarna, mer in på livet, ger dem friheter och inför mer heltäckande

kontroll. Rättighet och kontroll går hand i hand. Rättigheterna upprätthålls av ett flöde av information, och vi ser hur beroende makt är av granskning. För att släppa på den hårda kontrollen måste en mjuk makt, byggd på information, ta dess plats.

Det som håller på att hända under perioden är att folkskola och fattigvård expanderar, och blir samhällliga och lokala angelägenheter. Det är lokalsamhällena som ska finansiera verksamheten, och de boende har rätt eller skyldighet att ta del av verksamheten. I samband med denna process behövs en ökad kontroll, för att se till att verksamheten verkligen kan nå ut till alla, och för att se till att rätt resurser går till rätt uppgifter. En logiskt fortsättning är att uppdelningen mellan kommunerna kräver kontroll av befolkningen. Detta är ett ekonomiskt resultat av ambitionen att göra politiken till en del av kommunerna. De två ansiktena som uppvisas för befolkningen är en allt viktigare insamling av information, och ökade rättigheter.

Makten uppfylls genom *the rule of freedom* och genom dessa uppmaningar till aktivitet och emancipation. Allt sker dock inom tydligt uppsatta ramar, och det handlar snarast om att kanalisera friheten inom områden som är på förhand uppgjorda. Bakom friheterna finns det en makt som har skapat och tillåtit dem. Precis som associationerna är friheten auktoriserad. Relationen mellan den ledande och den dominerande makten kännetecknas som vanligt ut som så att det dominerande backar upp den ledande, och tar vid där friheten inte längre kan tillåtas. Det gäller att se friheten som en metod att härska. Jansson skissar en intressant process angående nykterhetssällskapen. Jansson beskriver det som att det är medborgarna själva som ”håller i tyglarna”. Sällskapen går från att vara etablissemangets nykterhetsobjekt till att vara ”medborgerliga nykterhetssubjekt”. Denna process kan disciplineringen och den ledande makten kasta ljus över. Det är inget mysterium, utan snarare nya metoder att styra som uppenbarar sig. Den centrala makten uppmanar till aktivitet, och dikterar vilken aktivitet som kommer att godkännas. Kommuner får sin frihet och associationerna auktoriseras. De politiska objekten blir subjekt, men med begränsade handlingsmöjligheter.

Den ständigt närvarande makten

Newtons lagar om energi markerade ett genombrott för fysiken. Hans lag om bevarandet av energi beskriver hur energi aldrig kan förstöras, utan bara byta skepnad. I sina olika skepnader kommer energin att se olika ut, ha olika effekter på sin omgivning, och verka mer eller mindre diskret. Jag tror att vi kan se en liknande princip vad gäller maktutövandet, i övergångsperioden 1809-1870. Makten växlar mellan olika skepnader, men är ständigt närvarande. Det går inte att säga att makten är konstant. Där slutar jämförelsen med energin. Men den maktutövning som i relation till kommuner eller associationer är ledande, byter skepnad när vi sträcker oss utanför dessa sfärer. Den ledande makten försvinner, och istället agerar en dominerande makt. Trots att perioden har beskrivits som en period av emancipation finns den statliga makten alltid där, i de olika relationerna vi har studerat. Den frihet som ankommer kommunerna har den statliga makten som förutsättning. Makten agerar på olika sätt, tar olika skepnader, men är ständigt närvarande.

Den tidigare makten, den Foucault kallar suverän, agerar under vår period annorlunda. Den har sin direkta arvinge i den statligt dominerande makten, men det sker även en mutation: *makten förintars inte, den bara byter form*. Denna hårda makt kompletteras av en annan form av makt, som är mer passande för att kanalisera objektens politiska energi och för att styra över geografisk och juridiskt olika områden. Låt oss nu återvända till debatten i borgarståndet 1847. Här debatteras vissa fakta, hur vissa relationer ska se ut, medan andra tas för givet. Vissa relationer blir utsatta för politiska beslut, medan andra består i ett passivt maktutövande. Men att inte besluta är också att besluta. Debatten i borgarståndet är ett tydligt exempel på vad Lukes kallar ickebeslut. Den makt som finns i själva relationen mellan husbonde och tjänstefolket diskuteras aldrig, och denna relation består, dock uppbackad av andra metoder. Efter agans avskaffande, i slutet av vår period, handlar det inte längre om våld, utan om en allt mer jämlik relation. Hierarkin består, men beskrivs som mer jämlik och förtroendefylld. Denna utveckling återfinns i statens relation till kommuner och associationer och i långa loppet till befolkningen. Makten byter skepnad, och handlar allt mer om skapande, speciellt skapande av frihet, istället för repressiv makt. Jag tror dock att det är möjligt att samtidigt se de båda sidorna av denna paradox, både emancipationen och den allt mer närvarande politiska makten. Som jag redan konstaterat hänger de ökade rättigheterna samman med den allt mer närvarande makten, via en ökad kontroll av information.

Historien om 1800-talet kan ses i ljuset av den postmoderna vändningen. Kritik mot ett enkelriktat utövande av makt och en enkelriktad relation mellan subjekt och objekt gör att klassiska förklaringsmodeller lätt får problem att förklara perioden på ett tillfredsställande sätt. Det gäller både en enkel marxistisk modell och bilden av 1800-talet som emancipation. När maktteorierna inte räcker till blir slutsatsen att vi behöver en ny syn på makt. Foucault försöker upplösa relationen förtryckare–förtryckta, och relationen objekt–subjekt. Maktaspekten löses upp, och det blir svårt att tala i termer av förtryck. Detta är den postmoderna varianten, som här representeras av Foucault. Denna variant ser en förändring i makten och förändrar sin teori på djupet. De låter slutsatser om politiken gå ut över hela sin modell för att skapa ordning i tillvaron. Förändringar i politik och makt leder till en ny förklaring av verkligheten.

Det finns dock problem med denna postmodernt inspirerade förklaringsmodell. Det är korrekt att maktutövningen under vår period är komplex, och att den inte fungerar som den gjort tidigare. Det är dock inte en anledning att kasta de stora berättelserna över bord och istället förorda en postmodern förklaring. Det är att dra en för ”total” slutsats utifrån materialet. Min teori är att makten byter metod, men i grund och botten är samma makt som tidigare. Vi behöver inte en helt ny syn på makt, utan inse att samma makt kan yttra sig genom olika former. Denna andra syn på historien utgår från samma historiska process, men gör den istället till en fråga om makt och politik. Här passar Newtons lag om energi bra in: även om makten byter skepnad, rent av till en skepnad av frihet, finns den där. Detta sätt att se behåller förutsättningarna för ett mer klassiska begrepp om makt, men förändrar det. Vi ser en förändring, men drar slutsatsen att det handlar om metoder i maktutövandet, att förändringen är nya yttringar av samma fenomen. Ingen ny analys av tillvaron och sanningen behövs, utan ”bara” nya teorier om makt. Det uppstår ett perspektiv som behandlar makten över agenda, perspektiv och preferenser. Här hör Steven Lukes hemma, med sin inspiration från Gramsci.

En viktig skillnad mellan dessa två perspektiv är självklart relationen till materiella maktförhållanden. Vi måste försöka att förstå de nya metoderna att utöva makt, men inte tappa samhällets konkreta relationer ur sikte. Utvecklingen i lagar och relationer mellan stat och olika enskilda samhällen behöver sättas i relation till en mer heltäckande teori om samhället. Det är här Gramsci gör sin entré. Makten blir mjukare, tvång behöver inte vara det viktigaste eller starkaste, och det ligger makt bakom alla konsensus. Den statliga makten uppmanar till självaktivitet och skapar frihet, samtidigt som kontrollen ökar i betydelse. Vi kan förstå maktens paradox genom att skriva en syntes av Gramsci och Foucault. Vi kan då förklara hur objekten blir aktiva, hur friheten

styr och att det alltid finns hård makt bakom den mjuka.

Dessa två historiesyner har mycket gemensamt, men uppvisar också drastiska skillnader. De delar båda idén om hur makten under 1800-talet skiljer sig från tidigare, att den kan kallas ”mjukare”, och att något i våra teorier måste förändras för att vi ska kunna förstå den. När de nått så långt skiljer de sig dock – den första betonar förändring och den andra kontinuitet. För den första synen blir slutsatsen att vi inte längre kan tala om förtryck, och att vi behöver allt mer postmoderna perspektiv. För den andra synen är det makten som byter metod, snarare än skepnad: här kvarstår de gamla konfliktytorna, men den statliga makten styr annorlunda. Den postmoderna synen missar halva poängen, just det konkreta, medan den fångar in förändrade relationer mellan objekt och subjekt, samt betonar en ”mjukare” makt och samband som makt–vetande. Gramsci och Foucault sammanfaller huvudsakligen i analysen hård–mjuk makt. Men utifrån dessa observationer drar de olika slutsatser.

Vi behöver ta de poänger som Foucault gör, men sätta dem i kombination med den syn på världen, verkligheten och sanningen som representeras av Gramsci. På så vis kan vi förklara maktens mutationer under vår period, kan behålla det kreativa i Foucaults frågeställningar men behålla verkligheten intakt. Vi behöver en syntes av Antonio Gramsci och Michel Foucault.

Det liberala styrets rationalitet

När vi går från det konkreta för att återvända till det abstrakta tar vi med oss en process som behöver behandlas ytterligare. Undersökningen av relationerna stat–kommun och mellan det privata och det offentliga har visat att parten med makt vill göra politikens objekt till ett subjekt. Denna process där kommunerna, associationerna och befolkningen skulle göras till aktörer innebär dock inte att befolkningen plötsligt blir fri att agera enligt eget tycke. Det finns en process som Foucault beskriver, som kan återfinnas i lagstiftarnas intentioner. Denna process handlar om att objekten blir subjekt. Det finns under hela perioden en vilja att forma befolkningens beteende. Vi ser hur befolkningen behandlas, påverkas och utsätts för den lagstiftande makten. Men detta sker på ett sätt där befolkningen inte förväntas vara passiv, utan istället ska bli en aktiv utövare av politik. Detta är det liberala styrets rationalitet. Mycket av den politik som strömmar från den centrala staten ner i lokalsamhällena går ut på att göra dessa aktiva, och även *fria*. Dock behöver vi problematisera begreppet frihet, som lätt och lite omotiverat kan dyka upp här. För att göra en parafra på Karl Marx så skapar befolkningen själv sin politik, men den gör det inte enligt sin egen vilja, utan inom på förväg satta ramar.

Ambitionen att göra kommunerna fria och befolkningen aktiv måste ses mot en bakgrund av flera förklaringsmodeller. Gramsci betonar genom hegemonin produktionen av konsensus. Om vi kombinerar detta med ambitionen att göra befolkningen aktiv så får vi en aktiv befolkning, men utan egna preferenser. Det är detta som ligger bakom det liberala styrets rationalitet. Objektiva intressekonflikter som hade kunnat blossa upp får inte ens chansen att upplevas explicit. Den politiska aktivitet som uppstår underifrån får kanaler att leva, men som så mycket annat är dessa kanaler avgjorda av den centrala makten. Här är Steven Lukes teoretiska skuld till Gramsci stor. Bakom den process som skapar friheten finns också det som skapar frihetens gränser. Den yttersta makten är att forma inte bara agendan, utan rent av preferenser. Det är att ha makt även över vilka konflikter som kan uppstå.

Makten bör inte ses som en enkelriktad process, där makthavarna har alla möjligheter, och befolkningen, kommunerna och associationerna helt saknar initiativ. Det är en mycket mer dubbel process än så. Det kommer självklart politiska initiativ även underifrån, men dessa ser inte ut som de som kommer från den centrala makten. Och de initiativ som kommer underifrån behandlas av

dem som innehar makten och som behärskar agenda och spelregler. Genom hegemonin och *the rule of freedom* målas frihetens ramar upp och politiska initiativ ges utrymme. Men det handlar om ett begränsat utrymme och en frihet inom förutbestämda ramar. Denna frihet blir aldrig fri från makt. Makten formar spelplanen för politiken, och kanaliserar befolkningens initiativ i tillåtna riktningar.

Det liberala styrets rationalitet bör ses som en process där den centrala makten skapar en relation mellan befolkningen och den centrala staten, och som kan minimera motståndet mot statens politik. En politik som går ut på att konstruera frihet åt befolkning, kommuner och associationer är svår att formulera ett motstånd mot. De lokala politiska initiativen kvävs inte, utan dras in i en politik på statens villkor. Lars Pettersson beskriver effekterna av folkskolan. Precis som liberalerna förutspådde att skolan skulle skapa social stabilitet förutspådde många konservativa tvärt om att skolan skulle öka befolkningens politiska aktivitet. Båda dessa farhågor kan sägas ha visat sig korrekta. Befolkningens politiska aktivitet uppmuntrades, och den gjorde det i en politiskt stabil riktning, utan att gå emot den politiska infrastruktur som satts upp för den. Utanför den statliga dominansen skapas sfärer av frihet, som kommunerna och associationerna. Dessa sfärer är fria att agera, inom ramar uppsatta av staten.

6.2 Slutsatser

I inledningen av denna uppsats ställdes frågan hur staten styr befolkningen i perioden 1809-1870. Genom studier av den kommunala friheten, undervisning och fattigvård kan vi dra ett par slutsatser om 1800-talets statliga maktutövning. Här presenteras kort de perspektiv och den kunskap som har producerats under uppsatsens gång.

Relationen mellan staten och de enskilda sfärerna, association och kommun, är en relation präglad av hegemonisk spänning. De enskilda sfärerna styrs inte direkt av staten, men de är beroende av statens godkännande och kan sägas agera inom ramar uppsatta av staten. Den frihet som de enskilda sfärerna har garanteras av staten. Spänningen i relationen visar sig genom att relationen mellan lokal frihet och mjuk respektive hård makt bildar ett sluttande plan. Desto mer de närmar sig gränsen för den frihet de fått, ju mindre skiljer dem från den dominerande makten. Ju mer de lokala myndigheterna, associationer eller kommuner, använder sin frihet, desto mer närmar de sig också en kollision med den statliga makten. Denna spänning visar sig också längs en axel av stat kontra civilsamhälle. När politiken lämnar den allmänna sfären drivs den vidare av associationer och kommuner. De frågor som inte avgörs av den statliga lagstiftningen lämnas åt de enskilda sfärernas frihet. Studien av lagarna bör också ses i ljuset av Lukes ickebeslut. Vad är det som staten lagstiftar om, vilka områden blir politiska och vad återfinns utanför politiken? Frågorna handlar om vad staten intresserar sig för, och vad staten faktiskt kan ha inflytande över.

Ickebesluten och makten att forma det politiska innebär att vissa politiska beslut bestämt slås fast av staten, medan andra lämnas över till enskilda sfärer. Staten beslutar till exempel om undervisningsplikt, men lämnar undervisningsmetod och större delen av innehållet i utbildningen till den enskilda. Denna relation mellan en politik och dess innehåll, där staten formar det första och överger det andra skapar ett intressant maktutövande. De politiska objektens aktivitet kvävs inte, utan kanaliseras in i på förväg uppgjorda banor. Samma process sker i bildningscirkelarna som i den kommunala friheten. Det liberala styrets rationalitet innebär ett aktiverande av befolkningen, inte en emancipation.

Relationen mellan de olika sfärerna i samhället kan ses som kontrakt. När kontraktet bryts (politiken lämnar de ramar staten satt upp) övergår den ledande makten och *the rule of freedom* till en dominerande statlig makt. Politiken genomförs då genom domstolar och lagar, med straff och

regressiv makt. Staten garanterar den enskilda makten och tar hand om fall som trillar igenom de lokala systemen. När den enskilda makten granskas sker detta i statliga domstolar, och när kommunernas kontroll inte räcker står staten för det som fallit mellan stolarna.

Det finns under hela perioden en vilja att forma befolkningens beteende. I samband med den expanderade och kodifierade socialpolitiken byter kontrollen skepnad. Paradoxalt nog blir makten allt mer närvarande i många människors vardag, men samtidigt allt mer positivt skapande. Denna paradox är en logisk följd av maktens utveckling. Kontroll i form av direkt juridisk inskränkning minskar, men ett system av kontroll av information tar dess plats. Detta är tecken på den ledande makten och statens *rule of freedom*. En viktig poäng i undersökningen är att se frihet som en metod att utöva makt och på så vis erbjuda ett politiskt perspektiv på 1800-talet.

Den statliga politiken 1809-1870 präglas av att staten inte vill åta sig uppgifter. För att göra detta delegeras uppgifter till olika enskilda sfärer, som auktoriseras av staten. De befinner sig inom statens hegemoniska makt. Detta är en position som Gramsci och Joyce tillsammans kan erbjuda oss en förklaring till. Staten skapar frihet, men denna frihet är beroende av statens makt och godkännande. De enskilda sfärerna är fria, men kan inte gå utanför tydligt uppsatta ramar.

Relationen är vad Gramsci beskriver som hegemonisk– den innebär ett spänningsfält mellan godkännande och konflikt. Detta handlar dock inte bara om krass ekonomi, utan bör också ses som en effektiv metod att härska. Befolkningens politiska aktivitet införlivas, en ledande makt och en kontroll genom information genomsyrar samhället. Det liberala styrets rationalitet ersätter en kontroll med en annan kontroll, och formulerar en frihet kontrollerad av den centrala makten. Befolkningen och de enskilda sfärerna blir aktiva, men förblir utan egen politisk agenda.

Den förklaringsmodell som presenterats här är ett försök att teckna en syntes mellan Gramscis oortodoxa marxism och Foucaults postmoderna tänkande. Många perspektiv från Foucault har behållits, men kombinerats med grundläggande teser från Gramscis teoribildning. Jag tror det är en kombination som kan hjälpa oss förstå världen.

6.3 Vidare forskning

Denna uppsats har beskrivit olika sätt att skapa och genomföra politik, och försökt att kartlägga djupgående politiska metoder. Jag har försökt att skriva en problematisering av begreppet frihet.

Maktutövandet i Sverige under 1800-talet är dock självklart långt ifrån färdigdiskuterad.

Förhoppningsvis har denna uppsats skänkt ett par intressanta perspektiv, genom att studera associationer, kommuner och staten. Relationerna som har studerats här har bestått i relationer som har godkänts av staten, och enskilda sfärer som drivit en politik i statens intresse. Vad händer då när statens auktorisering bryts, och relationen mellan det staten och det enskilda närmar sig öppen konflikt? Denna uppsats har hållit sig inom statens godkännande spektrum. Konflikter är närvarande i undersökningen, men oftast i det att de inte bryter ut. För att studera hur relationen kan närma sig konflikt kan man studera skarpskytterörelsen.

Skarpskytterörelsen utgjorde i sina glansdagar en folklig armé på 40 000 man, i form av en association. Dessa soldater stod inte under statens direkta kontroll. Rörelsens var understödd och godkänd av staten, medan dess innehåll närmast innebar ett mot mot den. Det organiserade våldet är en speciell verksamhet, närmare bestämt det som i denna uppsats varit det utmärkande för staten. Här finns en intressant motsättning mellan form och innehåll. Jag tror skarpskyttet är en rörelse som påverkar staten på två sätt. För det första fyller den statens syfte med enskilda sfärer, när den avlastar verksamheter från staten, gör staten en tjänst ekonomiskt, och utgör en självaktivering av befolkningen. Skarpskytterörelsen är likt andra associationer beroende av statens godkännande av dess generella politiska riktning. Alla dessa egenskaper passar med den beskrivning av staten och associationerna som givits i denna uppsats. Den andra intressanta punkten där skarpskyttet kommer i kontakt med staten gäller den konkreta verksamheten. Här är relationen långt från lika harmoniskt.

Denna rörelse ifrågasätter en premiss för min uppsats, nämligen hur associationerna ser ut, och vilken relation de har till staten. En undersökning av denna skulle kunna visa att förklaringarna jag lagt fram här stämmer. När den enskilda organisationen bryter mot det kontrakt som friheten från staten innebär försvinner statens godkännande, och konflikt uppstår. Rörelsen kan inte fortsätta i samma form, utan tynar istället bort. Alternativet hade varit en allt mer hotande konflikt.

Det finns forskning om skarpskytterörelsen. Rörelsens konflikt med staten har betonats, liksom

skarpskyttets roll i att driva på de liberala kraven på demokratisering. Mats Hellstenius har skrivit en kortare allmän redogörelse över rörelsen, *Skjutande borgerliga revolutionärer*. Mikael Ottosson och Thomas Sörensen har redigerat en antologi vid namn *Borgerlighet i vapen*. Det har framhållits att vissa ville använda skarpskytterörelsen för att göra om hela försvarsväsendet till en demokratisk och folkligt förankrad organisation.²⁰² Idén känner vi igen från andra associationer. Det har också framhållits hur rörelsen sågs allt mer som ett hot mot den allmänna samhällsordningen.²⁰³

Vi närmar oss här olika revolutionära historiska situationer, där olika sätt att organisera samhället samexisterar mer eller mindre fredligt. Två samhällssystem vars organisationer existerar sida vid sida, i samband med stora samhälleliga förändringar. Situationerna vid de engelska, franska och ryska revolutionerna präglades periodvis av en sådan dubbelmakt, en ofrivillig maktdelning mellan parlament och kung, eller parlament och olika råd. Som bekant utvecklades aldrig Sverige i en likande riktning, men i vår period ser vi likväl en grundläggande förändring i hur samhället organiseras. En studie av hur olika sätt att organisera samhället samexisterar, inte nödvändigtvis helt fredligt, kan säga oss ännu mera om staten och det föränderliga 1800-talet.

202 Viktor Lundberg i *Borgerlighet i vapen*, Ottosson, Mikael och Sörensen, Thomas, red. 2008

203 Eva Lindblom i *Borgerlighet i vapen*, Ottosson, Mikael och Sörensen, Thomas, red. 2008

7. Referenser

Författningar

I kronologisk ordning

Kungörelse angående vad till förekommande av obehöriga personers inflyttning i huvudstaden i att tagas bör, 22 oktober 1805

Kungörelse om stående undersökningar till utrönande av de fattigas antal här i staden, samt olika förhållanden av deras villkor och omständigheter, 25 oktober 1805

Kungörelse angående den allmänna skyldigheten att bidra till de fattigas vård och försörjande, 14 februari, 1811

Kungörelse om fattigvård i Stockholm, 18 mars 1812 (titel saknas)

Förordning angående sockenstämmor och kyrkoråd, 26 februari 1817

Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse om åtskilliga ändringar och tillägg uti kungl. förordningen 1817 om sockenstämmor och kyrkoråd, 27 februari 1828, SFS, nummer 77

Angående folkundervisningen i riket, 18 juni 1842, nummer 19, SFS

Om kyrkoråd, 29 augusti 1843, nummer 27, SFS

Om Sockennämnder på landet, 29 augusti 1843, nummer 27, SFS

Om sockenstämmor i riket, 29 augusti 1843, nummer 27, SFS

Angående fattigvården i riket, 25 maj 1847, nummer 23, SFS

Angående fattigvården i riket, 13 juli 1853, nummer 39, SFS

Förordning om kommunalstyrelse på landet, 21 mars 1862, nummer 13, SFS

Angående fattigvården, 9 juni 1871, nummer 33, SFS

Riksdagstryck

Borgarståndets protokoll, 11 maj 1847, band 3

Övrigt

Svenska akademiens ordlista, nätupplaga

Litteratur

Berg, Anne, *Kampen om befolkningen*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 2011

Foucault, Michel

Samhället måste försvaras, Tankekraft Förlag, Hägersten, 2008

Viljan att veta, Daidalos, Göteborg, 2009

Övervakning och straff, Arkiv förlag, Lund, 2009

Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, redigerad av Quintin Hoare och Geoffrey Nowell Smith, International Publishers, New York, 2010

Gustafsson, Harald, *Nordens Historia*, Studentlitteratur, Lund, 2007

Hammarström, Ingrid, m.fl., *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1978

Hellstenius, Mats, *Skjutande borgerliga revolutionärer*, Holmbergs, Malmö, 2008

Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1985

Joll, James, *Gramsci*, Wahlström och Widstrand, Stockholm, 1979

Joyce, Patrick, *The Rule of Freedom*, Verso, London och New York, 2003

Karlsson, Mikael, *Filantropi under konstruktion*, Uppsala Studies in Economic History, Uppsala, 2012

Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1991

Lukes, Steven, *Power- a Radical View*, Palgrave, Oxford, 1974

Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren*, Gidlunds förlag, Hedemora, 2003

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Tiden Athena, Stockholm, 1996

Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, 1997

Nilsson, Roddy,

Foucault- en introduktion, Égalité, Malmö, 2009

Kontroll, makt och omsorg, Studentlitteratur, Lund, 2003

Nilsson, Göran B., tillsammans med Håkan Berggren, *Liberal socialpolitik*, Norstedts, Uppsala
1965

Ottosson, Mikael och Sörensen, Thomas, red., *Borgerlighet i vapen*, Holmbergs, Malmö, 2008

Pettersson, Lars, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham*, Acta Universitatis Upsaliensis,
Uppsala, 1992

Sandin, Bengt, *Hemmet gatan fabriken eller skolan*, Arkiv, Lund, 1986